

Pókecz Kovács Attila

A principatus közjoga
(Kr. e. 27 – Kr. u. 284)

(Kézirat)

Pécs 2015

TARTALOM

Bevezetés	2
1. Fejezet: Augustus és a principatus megalapítása	3
1. Augustus útja a princepsi hatalomig	3
2. A principatus létrehozása	4
3. Augustus principatusának jellege	10
4. A római állam közigazgatása Augustus idején	14
2. fejezet: A principatustól a dominatusig (Kr.e. 27–Kr. u. 284)	21
1. A Julius–Claudius dinasztia császárai (Kr. u. 14-68)	21
2. A polgárháború és a négy császár uralkodása (68-69)	25
3. Az itáliai császárok, a Flaviusok uralma (69-96)	25
4. A provinciái származású császárok kora, az Antoninusok dinasztiája (96-192).....	28
5. A keleti származású császárok kora, a Severusok dinasztiája (193-235).....	32
6. A katonai anarchia időszaka (235-284)	34
3. Fejezet: A principatus államszervezete	36
1. A principatus központi kormányzata	36
1.1. A princeps jogállása	36
1.2. Köztársasági intézmények a principatus alatt	38
2. A közigazgatás rendszere a principatus időszakában	40
2.1. A principatus központi igazgatása	42
2.1.1. A princeps közvetlen munkatársai	42
2.1.2. A princeps által politikai szempontok alapján kiválasztott tisztségviselők	44
2.1.3. A császári kancellária	45
2.1.4. A praefectus praetorio	47
2.1.5. A fiscus és az aerarium Saturni	50
2.2. Róma városának közigazgatása	51
2.2.1. A köztársasági magisztrátusok az Urbs közigazgatásában	51
2.2.2. A praefectus urbi	53
2.2.3. A praefectus annonae	57
2.2.4. A praefectus vigilum	60
2.2.5. A város üzemeltetéséért felelős curatorok	63
2.2.5.1. A középítkezésekért felelős curatorok	64
2.2.5.2. Az ivóvíz biztosítását felügyelő curator	65
2.2.5.3. A Tiberis karbantartásáért és a városi csatornahálózatért felelős curatorok	67
2.3. Itália különleges közigazgatási helyzete	68
2.3.1. Itália közigazgatása Augustus korában	69
2.3.2. Itália közigazgatása Tiberiustól Traianusig	70
2.3.3. Itália közigazgatása a 2. és a 3. században	71
2.4. A provinciák irányítási rendszere	72
2.4.1. A szenátusi provinciák	72
2.4.2. A szenátor által kormányzott császári provinciák	73
2.4.3. A lovagrendűek által kormányzott (procuratori) császári provinciák	74
2.4.4. Praefectus által irányított császári provincia: Egyiptom	75
Szakirodalmi rövidítések	79
Felhasznált irodalom	81

Bevezetés

A római köztársaság a Kr. e. 1. században egyértelműen válságba jutott. A polgárháborúkkal terhelt időszak után Kr. e. 27-től újra elkezdődött egy hosszabb periódus, amit a római béke (Pax Romana) korának tekinthetünk. Ezt a történelmi helyzetet ismerte fel Augustus, amikor a *senatus*szal való kompromisszum eredményeként megalapította az új államrendet, a *principatus*t, amelynek első embere is lett (*princeps*). Három évszázadon keresztül, egészen Diocletianus 284-ben történő trónra lépéséig az egyes uralkodók saját személyiségükhöz és a történelmi körülményekhez igazodva tovább alakították az Augustus által megalapozott új államrendet.

Ebben a korszakban a római állam világbirodalomná lett, amelynek kormányzása ugyan továbbra is Róma-központú maradt, azonban a hagyományos városállami közigazgatást felváltotta egy tagolt, központosított jellegű, a *princeps* által meghatározott császári adminisztráció. A római közigazgatás irányításában kezdetben a *senatorok*, majd egyre inkább a lovagrendiek játszottak főszerepet. A helyzethez igazodó, pragmatikus szemléletű közigazgatási intézményrendszer jött létre, amely – főként a provinciákban – a helyi sajátosságok megőrzésének is széles körben teret engedett.

A *principatus* közjogát bemutató monográfia első fejezete a *principatus* államrendjét tárgyalja. Augustus tevékenysége meghatározó volt az új kormányzati forma arculatának kialakítása szempontjából, azonban az általa létrehozott kellően rugalmas intézmények utódai idején számos esetben jelentős reformok által újultak meg. A második fejezetben az Augustus (Kr.e. 27-Kr. u. 14) és Diocletianus (284-305) uralkodása közötti időszak közjogtörténeti fejlődésének főbb állomásait elemzem. Végül a harmadik fejezetben arra törekedtem, hogy átfogó képet nyújtsak a római kormányzat és közigazgatás (Róma, Itália és a provinciák) intézményeiről és működéséről.

1. Fejezet: Augustus és a *principatus* megalapítása

A több évtizeden keresztül zajló polgárháborúknak Augustus hatalomra jutása vetett véget. Fő érdeme abban állt, hogy két egymással ellentétes közjogi folyamatot sikeresen ötvöztött és békített ki egymással. A köztársaság válsága egyértelműen megmutatta, hogy a hatalmát veszítő *senatus* és a vele rivalizáló *promagistratusok* küzdelmének végkimenetele egy monarchikus állam megszervezése, a hatalom egy kézben való összpontosítása felé halad. Ezzel egy időben, miután a királyság gondolatát a római társadalom egyértelműen elutasította, a caesari törekvések egyre inkább egy keleti típusú despotizmus felé mutattak. Ennek a kísérletnek vetett véget a március idusán Caesar ellen elkövetett merénylet, ami egyben ennek a modellnek az időleges bukását is okozta. A római társadalomnak a köztársaság eszméjéhez történő ragaszkodását felismerve olyan uralmi formát alakított ki, amelyben az egyeduralom minden elemét sikeresen építette rá a köztársaság közjogi intézményeire. Először Augustusnak a *princepsi* hatalom megszerzéséig megtett útját vizsgálom, majd rátérek a *principatus*¹ államrendszerének kiépítésére, ezt követően a *principatus* jellegét elemzem, végül pedig az augustusi közigazgatás kiépítésének főbb jogi vonatkozásait mutatom be.²

1. Augustus útja a *princepsi* hatalomig

Caius Octavianus Kr. e. 63-ban szegény campaniai családba született, édesanyja Julius Caesar unokahúga volt. Caesar³ – anélkül, hogy Octavianusszal közölte volna – Kr. e. 45-ben örökösévé tette, miután a *pontifexek* kollégiumának tagja lett. Octavianus 18 éves volt, amikor Caesart megölték.⁴ Korán politikai érettségről tett tanúságot, így ennek is köszönhetően előbb *praetori imperiumot*, majd Kr. e. 43-ban a *consulit* is megszerezte. Antoniuszal és Lepidusszal Bolognában folytatott tárgyalások eredményeként a Kr. e. 43-ban elfogadott *lex Titia* alapján részvételükkel létrejött a második *triumviratus* (*tresviri rei publicae constituendae*). Ezzel egy fordulatos eseményekkel és véres összecsapásokkal teli időszak vette kezdetét, amelynek során

¹ BÉRANGER1953, 55-61.

² HUMBERT 2011, 378.

³ I. ÉTIENNE 1997.

⁴ COSME 2009a, 9-32.

elsőként közösen leszámoltak a köztársaságpártiakkal (Kr. e. 42-ben Philippinél), majd ezt követte Sextus Pompeius ellenállásának letörése. Miután Octavianus főbb ellenfeleit legyőzte, triumvir-társától, Lepidustól is megszabadult úgy, hogy Kr. e. 36-ban lemondásra kényszerítette. Ezt követően Octavianus Itáliát és a nyugati provinciákat nagy hozzáértéssel kormányozta, míg Antonius keleten Kleopátra társaságában töltötte idejét. A *triumviratus* kezdetben ötéves időtartamra jött létre, azonban ezt Kr. e. 38-ban Tarentumnál újabb öt évre meghosszabbították. Ez az újabb öt év is lejárt Kr. e. 33-ban, így Octavianus az Antonius elleni keleti háborúra készülődve csak magánszemélyként, az itáliaiak hűségesküjét (*iuratio Italiae*) bírva, a háborúk irányítójaként (*dux belli*) tarthatta meg az *imperiumát* Kr. e. 32-ben.⁵ Miután ez a háború Kr. e. 31. szeptember 2-án Octavianus Actiumnál aratott tengeri győzelmének köszönhetően sikeresen végződött, a polgárháborús időszak lezárult Rómában és egy hosszú ideig tartó békés korszak vette kezdetét (*pax Romana*).⁶

2. A *principatus* létrehozása

A modern szakirodalmi álláspontok szembenállása ellenére egyetértés kezd kialakulni abban a kérdésben, hogy a római közélet Kr. e. 27-től stabilizálódott, s ettől kezdve lehet *principatus*ról beszélni. Ennek előzménye az volt, hogy Kr. e. 32-ben a *triumviratus* második ötéves periódusa is befejeződött, a polgárháború pedig Kr. e. 31-ben Octavianusnak Antoniuszal szemben Actiumnál aratott győzelmével lezárult. Octavianus Kr. e. 31 és 27 között minden évben betöltötte a *consuli* tisztséget, Kr. e. 36-tól pedig folyamatosan rendelkezett a *tribunica potestas*szal, de semmiféle katonai hatalom nem illette meg, mivel Sulla óta a *consuli* hatalom csak a Rómára és Itáliára korlátozott polgári hatalmat jelentette. Emellett Kr. e. 28-ban *ensoria potestas*ának köszönhetően a *senatusi* névjegyzéket a rivális táborba tartozó Antonius-hívek eltávolításával állíthatta össze, majd Kr. e. 28-tól a *princeps senatus* tisztséget is betöltötte. Ezen túl az actiumi csata előtt a rómaiak széles tömege által biztosított hűségeskü jelentette számára a törvényesség látszatát.⁷

Ezen a meglehetősen törékeny helyzeten változtatott Octavianus Kr. e. 27. január 13-án, amikor *consulság*ának hatodik évében a polgárháború után megteremtett

⁵ COSME 2009a, 33-133.

⁶ IMBERT 1962, 303-319, PETIT 1974a, 44-46.

⁷ GAUDEMET 1982, 453-454.

békében a számára egyetemes egyetértéssel biztosított teljhatalomról lemondott, és bejelentette a köztársaság helyreállítását.⁸ A *senatus* azonban kötelességének érezte, hogy marasztalja a hatalomban, s néhány nappal később, január 16-án az Augustus (az *auctoritas* hordozója) jelzöt is elnyerte.⁹ Ekkor jött létre a *senatus* és Octavianus között Róma jövőjét hosszú időre meghatározó kompromisszum. Ennek értelmében az akkor még teljes mértékben nem pacifikált provinciák irányítását Octavianus megkapta (12 volt ekkoriban), amelyekben a légiók állomásoztatása elengedhetetlen volt. Ezeket a provinciákat a későbbiekben majd császáriaknak nevezik, amelyeket a *princeps* személyes megbízottjai (*legati pro pretore*) irányítanak. A *senatus* a már harcoktól mentes, pacifikált *provinciák* irányításának jogát kapta, amit *promagistratusok* révén gyakorolt. Octavianust az egész birodalomra kiterjedő *imperiummal* ruházták fel, s ezzel az eddig hiányzó jogosultsággal megszerezte a törvényes hatalmat a birodalomban. Ekkor még nem életre szólóan szerezte meg, hiszen ez ellenkezett volna a köztársasági hagyományokkal. Először csak 10 évre kapta meg, s ezt Kr. e. 23-ig *consulként*, majd *proconsulként* gyakorolta, amelyet 14-ben bekövetkezett haláláig tízévenként megújítottak. A hatalom átszállt a *princepsre*, a köztársasági formák tiszteletének látszata ellenben megmaradt. Octavianus *princeps*, az állam első polgára, aki a nép és a *senatus* szolgálójaként csak ez utóbbi kérésére fogadta el az *imperiumot*.¹⁰

Meghatározó volt a *senatus* Kr. e. 27. január 16-án megszerzett újabb elismerése is, amikor tekintéllyel, *auctoritasszal* és az Augustus cím viselésével is felruházták. Az *auctoritasnak* mint erkölcsi tekintélynek köszönhetően ettől kezdve minden cselekménye és meghozott döntése felsőbb hatalommal bírt. *Primus inter pares* lett, azaz első az egyenlők között, így az azonos hatalommal rendelkező *magistratusok* felettese is lett, mivel a *senatus* döntései alkalmával véleménynyilvánításra elsőként volt jogosult. Ez egyértelműen közjogi *novum*, ami a köztársaság korában nem létezett. Az *auctoritasnak* köszönhetően visszautasított minden szükségtelen és veszélyes, az egyeduralom nyílt megszerzésére irányuló tisztséget. *Princepsként* olyan polgár, mint a többiek, akik tiszteletben tartják a törvényességet, és csak az érdemei s a tekintélye által több náluk. Erre a közjogi újítására politikai végrendeletében is büszkén hivatkozott.¹¹

⁸ Res Gestae, 34: *In consulatu sexto et septimo postquam bella civilia extinxeram, per consensum univrsorum potius rerum omnium, rem publicam ex mea potestate in senatus populisque Romani arbitrium transtuli.*

⁹ Res Gestae, 34: *Quo pro merito meo senatus consulto Augustus appellatus sum,...*

¹⁰ FERRARY 2001, 513-521.

¹¹ Res Gestae 34: *Post id tempus auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui quam ceteri qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerint.*

Kr. e. 27-ben Octavianus nevet is változtatott: *Imperator Caesar divi filius Augustus*.¹² Az új név révén örökbefogadó atyjával, az isteni Caesarral is rokonságba került, családneve Caesar, keresztnéve *Imperator* lett amivel a folyamatosan fennálló *imperiumát* jelzi, ragadványnévként felvette az Augustus nevet, ami pedig az *auctoritasára* utalt. Ezzel a névváltással - az Octavianus nevet elhagyva - múltjához többé már semmi sem kapcsolta, így személyi körülményeinek megváltozásával egyben a hatalomgyakorlás rendjének átalakítása is befejeződött.¹³

A Kr. e. 27. év végén Rómát hűséges fegyvertársára, Agrippára és Statilius Rufusra bízta, akik mindketten *consul*-társai voltak (27-ben, illetve 26-ban), majd elutazott Galliába és Hispaniába. Eközben számos közigazgatási nehézséget meg kellett oldania, így 26-ban visszahívta és vád alá helyezte túlságosan független magatartása miatt a *praefectus Aegypti* tisztséget betöltő Cornelius Gallust. A Rómától való távolléte alatt újabb nehézségek is támadtak, miután az általa felállított új tisztviselő, a *praefectus urbi* tisztséget betöltő Valerius Messala Corvinus hat nap után lemondott hivataláról. Hispaniai útját végül betegsége miatt megszakítva 25-ben visszatért Rómába. Távolléte alatt a *senatorok* egy csoportja Kr. e. 25-ben Murena és Caepio vezetésével összeesküvést szerveztek a hatalmában meggyengülni vélt Augustus ellen, amelyet azonban sikerült időben lelepleznie. Utódlásának kérdésében ekkor tette meg az első lépéseket, unokatestvérét Marcellust egyetlen lányával, Juliával házásította össze. Marcellus Kr. e. 23-ban *aedilis curulis* is lett, sőt Augustus a *senatus* egyetértésével még tíz évre történő *consullá* választását is megígérte.¹⁴

Augustus Kr. e. 23-ra megszilárdította hatalmát, és ezzel a köztársaság visszaállításának látszatát keltő folyamatok végére ért. Ekkor az általa kialakított alkotmányos rend kiigazításába kezdett. Lemondott a *consuli* hivatalról, mivel annak hosszú időn keresztül való betöltése is ellentétes volt a köztársaság törvényeivel, s azt a továbbiakban élete végéig csak két alkalommal – Kr.e. 5-ben és 2-ben – kivételesen gyakorolta újra, akkor is csak feltehetően az utódlásának rendezése érdekében. Annak ellenére, hogy megszűnt *consuli* tisztsége, továbbra is irányította a provinciákat, a hadsereg tekintetében parancsnoki jogkörrel rendelkezett, amit *proconsuli* hatalmának köszönhetett. A *consulságról* történő lemondásával ellentétben a *tribunica potestas*

¹² GAUDEMET 1982, 464-468.

¹³ GAUDEMET 1982, 454-455.

¹⁴ ROMAN 1998, 12-15.

hatalmát hivatalosan is megőrizte, azt évről évre megújította. Így a néptribunusi tisztség az *imperium* és az *auctoritas* mellett császári hatalmának harmadik pillére lett.¹⁵

Mit jelentett számára a gyakorlatban néptribunusi hatalom? Ezzel tudta mindazokat a polgári jellegű jogköröket gyakorolni, amelyeket a *consuls*ágról történő lemondása miatt elvesztett. Így elnökölhett a *comitia tributa*n, törvényeket fogadtathatott el, s emellett a *senatus* összehívásának jogával is bírt. Ehhez járult még a népnek és a védelemre szorulóknak nyújtott segítség, az *auxilium* adásának joga is. Emellett gyökereire tekintettel a néptribunusi hatalomnak népi és demokratikus színezete is volt, ezzel ellensúlyozhatta hatalmának túlzott katonai jellegét is. A *tribunicia potestas* természetesen továbbra is személyes szentséget és sérthetlenséget biztosított viselőjének, azonban ez a hatalom semmiben sem hasonlítható a köztársasági néptribunusi tisztséghez, s nemcsak azért, mert Augustus jogállása a néptribunusoké felett volt, hanem azért is, mert elszakadt a néptribunusok személyétől. Augustus, miután Caesar örökbe fogadta, a *patricius*ok közé került, így nem is válhatott plebejus tisztségviselővé. Így nem volt hivataltársa sem és a *tribunicia potestas*ból fakadó jogosítványait *intercessio* sem korlátozta. További előnyökkel is járt számára a néptribunusi hatalom új koncepciója, hiszen így az már nem korlátozódott csak Rómára, amit a hivatalban lévő néptribunusok hosszabb időre el sem hagyhattak. Megállapítható tehát, hogy az augustusi *tribunicia potestas* területhez nem kötődő, univerzális jelleggel bírt, amelynek köszönhetően a birodalom minden polgárának védelmet nyújthatott.¹⁶

Az alkotmányos változtatások mellett számos politikai kérdést is rendezni kellett. Kijelölt utódának, Marcellusnak keleten bekövetkező halála ismét felvetette a trónöröklés kérdését. Ebben a helyzetben azt a megoldást választotta, hogy hűséges alattvalóját és vele közel egykorú fegyvertársát, Agrippát házassította össze özvegyen maradt lányával. A frigyből Kr. e. 20-ban Caius, majd 17-ben Lucius nevű unokái születtek, akiket adoptált is. Caiust és Luciust az utódjaiként is megnevezte, s nagykorúságukig a nevelésükkel megbízott Agrippát jelölte meg örököséiként arra az átmeneti időre, amíg gyermekként örökbefogadott unokái nagykorúakká nem válnak. Így arra az estre is gondolt, hogy a saját halála és unokái hatalomba kerülése közötti átmeneti időszakra is biztosított legyen Róma kormányzása. Időközben Kr. e. 23-ban a Tiberis áradása, járványok és élelmiszerhiány nehezítette a rómaiak életét. Az éhínség felszámolására tett erőfeszítései közepette visszautasította a nép által felajánlott

¹⁵ FERRARY 2001, 209-230.528-535.

¹⁶ BÉRANGER 1953, 96-105.

*dictators*ágot és a *cura annonae* tisztséget, s egyben maga gondoskodott a gabonaellátás megszervezéséről. Augustus Kr. e. 23 után minden olyan tisztséget rendszeresen visszautasított, amit a római nép és a *senatus* felajánlott számára, így a *dictatori* címet, az élethossziglani *consuls*ágot és a *censors*ágot is. Elgondolásai szerint újabb tisztségek és magisztratúrák elfogadása felborította volna a kialakult alkotmányos rendet. Másrésztől egyszerű polgárként és *princeps*ként elfogadta azokat a kötelezettségeket, amivel a *senatus* alkalmanként megbízta, így nem utasította vissza a *censori* hatalmat és az élete végéig fennálló *consuli* hatalmat sem.

Kr. e. 19-ben, újabb alkotmányos kiigazításokat tett. Anélkül, hogy *censor* lett volna, időlegesen elfogadta a *senatus* által ráruházott *censoria potestast*, hogy ennek alapján a következő évben a *senatus* új névjegyzékét összeállíthassa (*lectio*). Ez lehetőséget biztosított számára, hogy eltávolítsa azokat, akik a bizalmát időközben elvesztették. Ugyancsak elfogadta a *consuli* jelvényeket, és Agrippát a kormányzásba vele egyenrangúként *proconsuli imperium maius*szal ruházta fel öt évre, egyúttal megadva számára a *tribunicia potestast* is.¹⁷ Kr. e. 18-tól jelentős törvénykezésbe kezdett (*leges Iulia*), amellyel a két vezető rendet, a *senatori* és a lovagrendet, a társadalmi erkölcsöket és az igazságszolgáltatást is meg kívánta reformálni. Ezek keretében fogadták el Kr. e. 18-ban *lex Iulia de maritandis ordinibus*t, amellyel a házasulandó korban lévő férfiakat és nőket magánjogi hátrányok kilátásba helyezésével igyekezett családalapításra ösztönözni.. Ehhez járult az ugyanebben az évben meghozott *lex Iulia de adulteriis coercendis*, mely a válások és a házassági hűtlenkedések ellen kívánt fellépni. A válási nyilatkozat hét tanú előtti megtételének kötelezettségével a házasságok válás folytán való megszűnését akarta csökkenteni.¹⁸ A következő évben (Kr. e. 17-ben) több törvényt fogadtatott el a bírósági eljárások módosításáról (*leges Iuliae iudiciorum publicorum et privatorum*).¹⁹ Miután e reformok megvalósultak, Kr. e. 17-ben sor került az évszázados játékok (*ludi saeculares*) megtartására, ezzel egyúttal megkezdődött uralkodásának újabb aranykort jelentő időszak.²⁰

A Kr. e. 17 és Kr. u. 4 közötti időszakban elsősorban az utódlás kérdésének megoldása kötötte le a császár energiáinak jelentős részét, de sor került számos közigazgatási reformra is. Unokái hivatalosan fiává lettek, akiknek gyámja és egyben Augustus kormányzó-társa is Agrippa lett. Ezzel a döntéssel az utódlás kérdése

¹⁷ FERRARY 2001, 535-538.

¹⁸ RADITSA 1980, 278-339.

¹⁹ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015, 139-140.

²⁰ PETIT 1974a, 20-23.

időlegesen rendeződni látszott. Így most államszervezési feladatokra is maradt már ideje. Ennek keretében Kr. e. 16-ban – miután Róma város közigazgatásával foglalkozó császári tisztség felállítására korábban tett kísérlet sikertelen maradt – újra létrehozta a *praefectus urbi* hivatalát. Ugyancsak a közigazgatás korszerűsítésének igénye miatt Augustus 16 és 13 között Gallia provinciát, Agrippa pedig a keleti provinciákat szervezte át. Ezt követően Kr. e. 13-ban a *senatus* mindkettőjük *imperium*át újabb öt évre meghosszabbította. Miután Kr. e. 12-ben a korábbi triumvirként is tevékenykedő Lepidus meghalt, Augustusnak lehetősége nyílt arra is, hogy *pontifex maximus*sá választassa magát.²¹

Ettől kezdve azonban családi tragédiák sora nehezítette meg öregkori napjait, s tette nehezebbé uralkodását. Kr. e. 12-ben Agrippa, Kr. u. 2-ben fiatalabbik unokája, Lucius, majd Kr. u. 4-ben idősebb unokája, Caius is elhunyt. Ekkor már nem tehetett mást, mint feleségének, Liviának első házasságából származó fiát, Tiberiust jelölte utódnak.²² Időközben a *senatus* Augustust a Kr. e. 2-ben a „haza atyja” (*pater patrie*) címmel is felruházta.²³

Uralkodásának utolsó periódusát a Kr. u. 5-14-ig terjedő időszak jelentette. Az ellene Cornelius Cinna által vezetett összeesküvőknek a *nobilitas*nak tett gesztusként megbocsátott. Cinna a következő év *consul*jaként olyan törvényt fogadtatott el, amely a *senatorok*ból és a lovagrendiekből álló *centuriák* számára lehetővé tette a *consulok* és a *praetorok* előzetes kijelölésének (*destinatio*) jogát. Uralkodásának utolsó éveit pénzügyi nehézségek is megkeserítették. Miután az állami kincstár kiürült, a veterán katonáknak járó összegek kifizetésére külön kincstárat (*aerarium militare*) hozott létre, s ugyancsak Kr. e. 5-ben új adónemet, a szabad római polgárokat érintő öröklési adót vezetett be (*vicesima hereditarium*), amelynek mértékét a hagyaték huszad részében (5%) állapította meg. A veteránok jelentős juttatásainak (a kiszolgált *legionarius* részére 12 000 *sestertius*, a *praetorianusok* számára 20 000 *sestertius*) anyagi fedezetét több új, a polgárokat közvetlenül terhelő adóval igyekezett biztosítani. A már említett öröklést terhelő mellett ilyen volt a kereskedelmi ügyletek után fizetendő *centesima rerum venalium* és a rabszolgák felszabadítása után lerovandó 1 %-os mértékű adó, a *centesima libertatis*. Miután Rómát Kr. u. 6-ban újabb éhínség sújtotta, amely zavargásokhoz is vezetett, két újabb hivatal is felállított. Az egyik a város éjszakai

²¹ BRIAND-PONSART – HURLET 2014, 20-21.

²² BRIAND-PONSART – HURLET 2014, 20-23.

²³ ALFÖLDY 2002, 103.

rendjéért és a tűzvédelmi feladatokért felelős *praefectis vigilum*, a másik a gabonaellátás megszervezéséért felelős *praefectus annonae* volt, akik lovagrendűek voltak. Mindemellett a birodalom északi határainál Germania provinciában és a Duna mellett katonai problémákkal kellett szembenézni, továbbá Dalmatiában és Pannoniában is felkeléseket kellett leverni. Mindkettőnél jelentős szerepet játszott kijelölt utóda, Tiberius. Ekkor szenvedte el a római hadsereg egyik legmegalázóbb vereségét, amikor a germán törzsek a P. Quintilius Varus helytartó által vezetett három római légiót a teutoburgi erdőben meglepték és lemészárolták. A vereség következtében a légiók jelvényei is az ellenség kezébe kerültek. Augustus az események hatására elbocsátotta germán testőrségét, a Rómában tartózkodó gallokat kiutasították, számos rabszolga-kereskedőt Róma elhagyására készítettek. Az események hatására Augustus a Rajnán túli területek meghódításáról lemondott. A Tiberius által vezetett bosszúhadjárat megmutatta ugyan Róma erejét, de ennek inkább a trónutódlás szempontjából volt jelentősége. A győzelmek hatására Tiberius *triumphus* tarthatott, s 13-ban Augustus a saját magáéval megegyező *imperiummal* ruházta fel tíz évre, s egyúttal a *tribunicia potestast* is megkapta. A következő évben Augustus és Tiberius együtt gyakorolták a *censoria potestast* is, amelynek köszönhetően a *senatus* összetételének számukra kedvező befolyásolását érthették el. A *lectio* után pár hónappal, 14. augusztus 14-én Augustus elhunyt.

3. Augustus *principatus*ának jellege

Az Augustus által létrehozott uralmi forma megítélése a modern szerzők között sem egységes.²⁴ Miután Octavianus Kr.e. 43-ban megszerezte a *praetori imperiumot*, tíz éven át *triumvirként* gyakorolta, illetve *consulként* egészen a Kr. e. 28-ig rendelkezett vele. A Kr.e. 27-től gyakorolt hatalom jellegének megítélésében több nézet is napvilágot látott a szakirodalomban.²⁵ Az egyik ilyen - melynek fő képviselője Grenade - abban áll, hogy általános egyetértés (*consensus universonum*) eredményeképpen ruházta fel a *senatus* teljhatalommal (*potitio rerum omnium*) Augustust.²⁶ Vannak olyan nézetek is, hogy Kr.e. 27-től *imperiuma* a hagyományos, köztársaság kori *consulí* volt,

²⁴ GAUDEMET 1982, 457-458.

²⁵ PETIT 1967,

²⁶ GRENADE 1961, 212-220.

amelynek alapján a provinciákban már nem bír hatalommal.²⁷ Egy harmadik felfogás szerint *proconsuli imperiummal* rendelkezett azon provinciákban, amelyeket a *senatus* felhatalmazása alapján saját maga igazgatott. Ennek a felfogásnak tehát része az is, hogy a *consuli imperiummal* egy időben *proconsulival* is rendelkezett, ami ellentétes a köztársasági kor közjogi gyakorlatával.²⁸ Egy további megközelítés értelmében rendkívüli *imperiummal* rendelkezett, amely jogilag pontosan nem meghatározható és körülhatárolható tartalommal bírt, mivel nem kötődik egyetlen *magistratusi* vagy *promagistratusi* tisztséghez sem. A rendelkezésre álló források alapján úgy vélem, hogy a Kr. 27-től Kr. e. 23-ig terjedő időszakban *proconsuli imperiummal* és a *consuli* hatalommal is rendelkezett. Kr. e. 23-ban *consuli* hatalmáról lemondott, de továbbra is megőrizte *proconsuli imperiumát*, amely ettől kezdődően *imperium maius* is lett, így eljárhatott a *senatus* által felügyelt provinciákban is, annak ellenére, hogy ezek a *senatus* által kinevezett *promagistratusok* kormányzata alatt álltak. A *proconsuli imperium* jellegét tekintve állandó (*continuus*), azaz Róma *pomeriumának* átlépésekor sem szakad meg, de nem örök (*perpetuus*), mivel tízévenként megújításra szorult. A *princeps*nek Róma városa vonatkozásában azonban semmiféle hatalmat nem adott, így Kr.e. 23 után, mivel *consul* már nem volt, a *tribunicia potestas* biztosította számára polgári *imperiumot*. Fontos hangsúlyozni, hogy ezzel a hatalommal bírt anélkül, hogy a néptribunusi tisztséget betöltötte volna, s ezáltal a többi *tribunus plebis* vétójától függetlenül gyakorolhatta. Ezzel szemben a *princeps tribunicia potestas*a alapján a többi *magistratus* döntésével szemben vétójoggal élhetett, védelmet nyújthatott a hatóság által fenyegetett polgároknak (*ius auxilii*), összehívhatta a *senatust* (*ius agendi cum senatu*) és a *comitiákat* (*ius agendi cum populo*), ahol elnökölhett, s ennél a jogánál fogva törvényjavaslatra (*rogatio*) vagy *senatusi* határozathozatalra (*relatio*) is indítványt tehetett. Ráadásul *tribunicia potestas*a a köztársasági *magistratusok* jogkörétől eltérően nem korlátozódott csak Róma városára, hanem a teljes birodalomra kiterjedt. Robert Étienne találó megállapítása alapján ugyanakkor az egyetlen személy elsőbbségére épülő *principatus* rendszere meglehetősen homályos, hiszen a *princeps* anélkül szerezte meg az egyes *magistratusok* hatalmának többségét, hogy az alapjukat képező hivatalokat ténylegesen gyakorolta volna, ami törvénytelen.²⁹ Ráadásul ezeket egymás mellett, egy időben tette, amely szintén ellentétes volt a római köztársaság

²⁷ FERRARY 2001, 544-555.

²⁸ DE MARTINO 1962, 135-143.

²⁹1. ÉTIENNE 1958.

közjogi rendjével. Ugyanakkor az újonnan kialakított rendszernek sikerült megőriznie a köztársaság látszatát és megkülönböztetnie a *principatust* a kialakuló és majd a későbbiekben kiteljesedő monarchiától. A *principatus* erényei közé tartozott, hogy a *magistratusok* hatalmából levezetett uralomnak legalább a jogi körvonalai léteztek, és nem tette lehetővé a *princepsi* hatalom öröklés útján történő átszállását.

Ugyanakkor az *imperium* és a *tribunicia potestas* alapján nem lehet jogilag kielégítő magyarázatot adni a *princeps* valamennyi jogkörére. Így nehezen értelmezhető Augustus *ensori* tevékenysége, amelynek alapján többször is módosította a *senatus* névjegyzékét (*lectio*), a lovagrendűek listáját (*probatio equitum*), illetve a személyek vagyoni állapotának felmérését (*lustrum*). Ezeknek a jogköröknek az alapja lehetett egy időlegesen megszerzett *ensoria potestas* és egy az adott helyzetben gyakorolt *consuli imperium* is. Álláspontom szerint a köztársasági hagyományoknak jobban megfelelt és az Augustus által tanúsított hatalomgyakorlási mechanizmus természetével is jobban összhangban áll, ha ezt *ensori* tisztség nélküli *ensoria potestas*nak tekintjük. A szakirodalomban emellett még felmerült annak a lehetősége is, hogy a törvények és erkölcsök őreként a *cura legum morumque* tisztséget is ellátta, hiszen Kr. e. 18-ban a társadalom etikai rendjét befolyásolni szándékozó jelentős törvény is született. Ezek a törvények azonban *tribunicia potestas*a alapján születtek.³⁰

Jogilag tisztázatlan az a kérdés, hogy az egyes újonnan felállított polgári (*praefectus annonae, procuratores*) és katonai (*praefectus vigiliam, praefectus praetorio*) jellegű tisztségek létrehozására milyen felhatalmazása volt. Ez a jogkör létrejöhetett akár *senatusi*, akár a népgyűlési határozat alapján is, azonban ezzel kapcsolatban nem rendelkezünk megfelelő ismeretekkel. A Vespasianus korában keletkezett jogforrás, a *lex imperio de Vespasiani* ugyan utalást tesz arra, hogy Augustus *imperium*ának köszönhetően rendelkezett a háború elrendelésének, a békekötésnek és a nemzetközi szerződések megkötésének jogával.

Imperiuma alapján igazságszolgáltatási hatalommal rendelkezett a hadsereg tagjai és a provinciákban a peregrinusok felett is, ez utóbbit főként *legatusai* révén gyakorolva. Hozzá érkeztek a fellebbezések, s e területen a római polgárok tekintetében is nőttek jogkörei. Ennek alapján – feltehetően a Kr. e. 19-ben elfogadott *lex Iulia de vi publica* következtében – a köztársaság korában a *cives Romanust* megillető *provocatio ad populum*ot a *provocatio ad Caesarem* váltotta fel, amelynek alapján a halálra ítélt

³⁰ PARSY-MAGDELAIN 1964, 307-402.

római polgár fellebbezhetett a *princeps*hez, s csak ennek elutasítása esetén lehetett végrehajtani az ítéletet.³¹

Augustus a választási eljárások menetébe is beavatkozott, ami súlyosan sértette a *comitiák*ban képviselettel rendelkező római polgárok szuverenitását. A *princeps*i befolyásszerzésnek változatos eszközei alakultak ki. Augustus összeállította és közzétette a tisztségviselői helyekre – különösen a *consuli* és a *praetori* magisztratúrákra – jelentkezők listáját (*nominatio*), ajánlási joggal (*commendatio*) rendelkezett a saját jelöltjei (*candidati Augusti*) vonatkozásában, sőt a Kr. u. 5-ben hozott *lex Valeria-Cornelia*³² értelmében a *senatorok centuriáit* tízről tizenötre növelték, s ezek jogosultak voltak a *consuli* és a *praetori* választások előtt privilegizált jelöltek (*destinati*) állítani (*destinatio*).³³ Így a *nominatio*, a *commendatio* és a *destinatio* intézményén keresztül a *princeps* a néptől kapott „küldetések” (*curae*) eredményeképp – így különösen a gabonaellátás terén (*cura annonae*) – lehetőséget kapott arra is, hogy speciális tisztségeket, nevezetesen a *praefectus annonae* hivatalt létrehozassa. Ez alapulhatott a *lex de imperio Vespasiano* törvénynek azon a rendelkezésén is, mely szerint felhatalmazást kapott a *princeps* Augustus óta, hogy megtegyen mindent, amit az állam érdekében jónak lát.

A modern szerzők közül többen is érzékelték a köztársasági *magistratusok* és a *princeps* ténylegesen gyakorolt hatalma közötti ellentmondást, ezért többen egyetlen tényezőben igyekeztek megfogalmazni Augustus egyre növekvő hatalmát. A szakirodalmi álláspontok közül elsőként szükséges megemlíteni Premierstein nézetét, aki szerint Kr. e. 27-ben Augustus teljhatalmat kapott a teljes birodalom területén, amit a görögök a *prostasia* szóval jelölnek, és aminek latinul a *cura et tutela* felel meg.³⁴ Igaz ugyan, hogy Dion Cassius művében használta a *prostasia* kifejezést, de nem jogi értelmet tulajdonítva neki, hanem inkább magyarázatként az egyre szélesebb körben gyakorolt hatalom kapcsán. Ugyancsak egy Kr. e. 28-tól kapott teljes körű felhatalmazással magyarázza Augustus korlátlan *imperiumát* Grenade, egyúttal elismerve, hogy erre nézve megbízható bizonyítékkal nem rendelkezünk. Sajátos álláspontnak tekinthető Piganiol nézete, aki úgy vélte, hogy Augustus a *princeps*i címmel együtt minden tényleges hatalmat is megszerzett.

³¹ JONES 1960, 86-98.; BLEICKEN 1962, 66-97.

³² BRUNT 1961, 73-83.

³³ PETIT 1967, 227-230.

³⁴ I. PREMIERSTEIN 1937, 117-133.

Ezekkel a felfogásokkal szemben a magam részéről azon az állásponton vagyok, hogy Augustus hatalma főként a *proconsuli imperiumán* és *tribunicia potestasán* alapult. Ezeknek a jogi alapoknak kölcsönzött még politikai többletet a *princeps* tekintélye, *auctoritasa*.³⁵

4. A római állam közigazgatása Augustus idején

Miután a köztársaság eszméje elbukott, a birodalom területe pedig újabb növekedésnek indult, szükségessé vált egy központosított, hatékony és jól ellenőrzött közigazgatási rendszer kiépítése, mivel a *senatus* és a *magistratusok* nem rendelkeztek sem a döntések végrehajtásáról gondoskodó hivattal, sem pedig személyzettel. A kialakult új közigazgatási szervezet ellenére a *senatorrá* válás feltételei néhány módosítással ugyan, de a *cursus honorum* rendje fő elemeinek változtatása nélkül továbbra is fennmaradtak. Így a *senatorrá* válás első lépcsője a Kr. e. 20-ban végső formáját elnyert *vigintivirat* hivatal viselése volt. A húsz hivatalt magába foglaló alacsonyabb magisztratúrát egy évig kellett betölteni. A *vigintiviri* hivatalon belül is kialakult egy hierarchia. A legnagyobb megbecsültségnek a *triumviri monetales*, azaz az arany, ezüst és rézpenzék veréséért felelős tisztség örvendett. Ezt követte a *quattuorviri viarum curandarum*, akik az utcák karbantartása ügyében, majd a *decemviri stilitibus iudicandis*, akik a kisebb pertárgy értékű és hagyatéki polgári ügyekben, végül pedig a *triumviri capitales*, akik a börtön és a halálbüntetések alkalmazásánál jártak el. Ez egy egyéves katonai szolgálattal folytatódott, amelyet a *legióknál* *tribunus laticlavusként* töltöttek le.³⁶

Ezt követően kerülhettek be a *cursus honorum* Sulla óta rögzített rendjébe, mégpedig legkorábban 25 évesen *quaestorok*, 27 évesen *tribunus plebisek* vagy *aedilis curulisek*, 30 évesen *praetorok*, 33 évesen pedig *consulok* lehettek. Valamennyi tisztséget egy éven keresztül lehetett betölteni, két hivatali év között pedig két évnek kellett eltelnie. A *quaestorok* számát 20 volt, melyből 10 a *senatusi* provinciákban teljesített szolgálatot a tartományi helytartó pénzügyi helyetteseként. A többiek Itáliában és Rómában, így ketten a *senatus* és a *princeps* közötti kapcsolatknál, négyen a *senatus* és a *consulok* mellett láttak el feladatokat. Az *aerarium Saturni* két korábbi *quaestora*, akik a *senatus* kincstárát is felügyelték, s amelybe a *senatusi* provinciákból

³⁵ BÉRANGER1953, 114-131.

³⁶ LEFEBVRE 2011, 23-24.

érkező jövedelmek befolytak, elvesztette korábbi hivatalát. Így Kr. e. 28-tól a *senatus* irattárának felelőseivé váltak, amely többek között a *senatus consultumok* őrzését is magába foglalta. A *tribunus plebisi* és az *aedilis curulisi* tisztség jelentősen veszített korábbi súlyából. A hat *aedilis* a város napi ügyeinek intézésében vett részt, s hatáskörükben maradt a piacokon az árak és a mérőeszközök hitelességének, a kellékszavatossági igényekből származó eljárásoknak és a középületeknek a felügyelete, de elláttak vallási feladatokat is. A gabonaellátással kapcsolatos funkcióik átkerültek a *praefectus annonae*-hoz³⁷, míg a város közrendjének felügyeletével kapcsolatos jogköreik a *praefectus urbi*hoz. A tíz néptribunus ugyan megőrizte a személyéz kapcsolódó jogokat, de elvesztette vétőjogát. Jelentősen csökkent befolyásuk azáltal is, hogy a *princeps* is bírt *tribunicia potestasszal*, s az ő döntéseit sem tudták megkérdőjelezni. Ezáltal a római köztársaságban betöltött közjogi ellensúly szerepüket teljes mértékben elvesztették. A *praetori* tisztséget érte a legkevesebb változtatás, hiszen ők a politikától függetlenül, jobban körülhatárolt módon, elsősorban jogi feladatokat láttak el. A 2. századra számukat 18 főben maximalizálták, megmaradt a *praetor urbanusi* és a *praetor peregrinusi* tisztség, mellette a többiek állandó bíróságok (*questiones*) elnökeiként jártak el. A *praetorok* joghatóságának kijelölését továbbra is sorsolással (*sortitio*) döntötték el, s *edictum*-kibocsátási joguk is megmaradt, amely továbbra is az egyik meghatározó jogforrás volt Rómában.³⁸ A két *consuli* tisztség továbbra is létezett, s január 1-től kezdték meg működésüket, de gyakran nem is töltötték ki hivatali évüket, annak ellenére sem, hogy az éveket róluk nevezték el. Az egyik *consul* gyakran maga a *princeps* volt, vele együtt hivatalt betölteni kitüntető cím is volt egyben. A hagyományos *consulok* (*consules ordinarii*) mellett gyakran *consul suffectusok* is kinevezést kaptak, akik csak 2-4 hónapnyi ideig maradtak tisztségükben. Számuk a 2. századra átlagosan évi 12 lett.³⁹ A *consulok* továbbra is elláttak igazságszolgáltatási, jogi feladatokat, így különösen a gyámügyek, a rabszolgafelszabadítások és a hitbizományok területén. Számuk növelése mellett a hatalmuk csökkentésének gondolata és a provinciák *consul*-viselt tisztviselőkkel való ellátásának igénye is felmerült, mivel a jelentősebb provinciák helytartói csak már az e tisztséget betöltött *senatorok* lehettek. Gyakran előfordult, hogy a megválasztott *consulok* távollétükben (*in abstinentia*) töltötték be hivatalukat, hiszen már egy provincia élén

³⁷ PAVIS D'ESTURAC 1976, 3-19.

³⁸ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015, 56-58.

³⁹ LEFEBVRE 2011, 24-25.

álltak. Így megállapítható, hogy Augustus valóban megőrizte valamennyi köztársasági magisztratúrát (*res publica restituta*).⁴⁰

A *senatus* is sokat veszített korábbi jelentőségéből Augustus uralma idején, de azért megtartotta kiemelt szerepkörét a római államrendben. Maga a *princeps* is csak a *senatus* megerősítése után kezdhett el uralkodni, halálakor a *senatorok* döntöttek istenné nyilvánításáról (*divinatio*) vagy éppen emlékezetének megszüntetéséről (*damnatio memoriae*). Augustus többször is utal a *Res gestae*-ben arra, hogy döntéseit a *senatus* egyetértésével, gyakran annak kérésére hozta. A *senatus*szal való óvatos bánásmód oka részben a köztársasági hagyományok továbbélése, részben pedig a *senatorok* társadalmi rangja volt. A *senatus* – melynek létszámát Augustus 600 főben állapította meg – névjegyzékének (*lectio*) összeállításakor a *princeps* meghatározó szerepet játszott. Tagjai a volt *magistratusok* lettek, de a *senatorrá* választáshoz szükség volt a császár ajánlására is, valamint megfelelő nagyságú vagyonnal is rendelkezni kellett. Azok a családok, akiknek tagjai közül még nem kerültek ki *senatorok*, csak a császártól kapott bíborszalag (*latus clavus*) szimbolikus átvétele után kerülhettek be a *senatori* rendbe. A *senatus* általában havonta kétszer ülésezett a Curia épületében vagy néha templomokban. Az elnöki feladatokat gyakran az egyik *consul*, esetenként maga a *princeps*, de előfordult, hogy a *praefectus urbi* látta el. A napirendet általában korábban ismertették, az ülések sokszor a *princeps* által javasolt beszédek (*orationes*) meghallgatásával vagy álláspontjának az egyik *quaestor* által történő felolvasásával kezdődött. A szólásra jelentkező *senatorok* az albumban meghatározott hierarchikus sorrendben mondhatták el véleményüket, s ennek a rangsornak az élén a *princeps* állt. A *senatusi* határozatot (*senatus consultum*) továbbra is többségi szavazással hozták. Legfontosabb jogköre továbbra is az államkincstár (*aerarium Saturni*) felügyelete volt. A megszűnő népgyűlések jogszabályalkotó szerepét átvéve egyre gyakrabban általános érvényű *senatus consultumok*at is alkotott. Ugyancsak jelentős volt a tagjaival szemben lefolytatott politikai ügyek kapcsán kialakult bírósági jogköre. A vallási kérdések ügyében a *senatus* tartotta a kapcsolatot a fontosabb vallási testületekkel. A *princeps* irányítási jogköre a *senatusi* provinciák esetén továbbra is megmaradt.⁴¹ Ezeknek a száma ekkor 12 volt: Africa, Achaia, Asia, Baetica, Bythia et Pontus, Creta et Cyrenaica, Cyprus, Corsica, Gallia Narbonensis, Illyricum, Macedonia, és Sicilia. Ehhez csatlakozott majd Pannonia. Augustus ezekben a provinciákban is eljárhatott az

⁴⁰ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015, 35-38.

⁴¹ PETIT 1967, 127-134.

*imperium maius*ánál fogva, csak meghatározott formákat kellett betartania.⁴² Ugyanakkor a Kr. e. 27-ben létrejött kompromisszum alapján a később császáriává váló provinciák élére is általában *senatorokat* nevezett ki (*legati Augusti pro praetore*). Ezek a következők voltak: Cilicia, Galatia, Gallia Comata, Lusitania-Asturia-Callaecia, Syria, Tarraconnensis. A császári provinciák helytartói (*legati Augusti pro praetore*) *imperiummal* és a legnagyobb bírói hatalommal (*ius gladii*) is rendelkeztek. Sajátos helyzetben volt Egyiptom, hiszen Kr. e. 30-tól Augustus személyes tulajdonává lett, miután Kleopátra örökösévé vált. Hatalmát egy tőle függő személyen, a *praefectus Aegyptin* keresztül közvetetten gyakorolta, aki mintegy alkirályi tisztséget töltött be. A *praefectus Aegyptitől* függetlenül légiók is állomásoztak külön parancsnokokkal (*praefecti castrorum* vagy *legionis*), s emellett még öt *procurator* rangú állami főtisztviselő is szolgált Egyiptomban (*iuridicus Alexandriae, idiologus Aegypti, epistrategus Pelusi, epistrategus VII Nomorum, epistrategus thebaidos*), mivel a provincia Róma gabonaellátása szempontjából stratégiai fontosságú szereppel bírt. A provinciák irányításában véghezvitt reformok ellenére uralma alatt jelentősebb változtatások nem történtek Itáliában, csupán tizenegy régióra osztották fel azt.⁴³

Ezzel ellentétben Róma városában számos új, korábban ismeretlen tisztséget hozott létre Augustus. Mindenekelőtt hangsúlyozni szükséges, hogy Róma városa sem provinciának, sem Itália részének nem tekinthető, hanem külön közigazgatási egységet képezett. Octavianus Kr.e. 31-től kezdve katonai parancsadást is magába foglaló olyan főhatalommal, *imperium militiae*-vel is bírt, amely csak a római városfalakon (*pomerium*) kívül volt gyakorolható. Miután Kr. e. 23-ban a *consulí imperiuma* megszűnt, kivételként megkapta azt a jogot, hogy a *proconsulí imperiuma* alapján a *pomeriumot* átléphesse anélkül, hogy katonai főhatalmát elvesztené. Így a továbbiakban nem áll érdekében a *pomerium* határainak változtatása, ellenben a lakott külvárosok városhoz történő urbanisztikai és közigazgatási kapcsolódása céljából számos intézkedést hozott.⁴⁴ Így Augustus 14 régióra (*regiones*) osztotta Róma területét Kr. e. 7-ben.⁴⁵ Mindegyik kerület élére egy felelőst állította régi köztársasági *magistratusok* (*praetores, aediles, néptribunusok*) közül kisorsolva őket. Ennél a közigazgatási megoldásnál Augustust egyrészt az a cél vezérelte, hogy a helyben felmerülő problémák megoldását olyan személyek feladatává tegye, akik ismerik a helyi viszonyokat,

⁴² Erről tanúskodik a Cyreniai Edictum.

⁴³ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 435-493.

⁴⁴ NICOLET 1992, 163-166.

⁴⁵ NICOLET 1991, 73-97.

másrészt a köztársaság korának utolsó időszakában állandósultak a fegyveres villongások, amelyek a polgárok biztonságérzetét negatívan befolyásolták. A helyi viszonyokat jól ismerő felelősök egyben összekötő szerepet is játszottak a lakosság és a császári közigazgatás között. Az egyes római régiók élén álló vezetők befolyása azonban fokozatosan csökkent az újonnan felállított császári hivatal, a *praefectus urbi* megjelenésével.⁴⁶

A tisztség létrehozása Augustus nevéhez fűződik, aki – miután Kr. e. 26-ban az Ibériai-félszigeten folyó háborúk miatt el kellett hagynia Rómát – Valerius Messala Corvinust elsőként nevezte ki erre a posztra, ő azonban saját alkalmatlanságát felismerve néhány nap múlva le is mondott.⁴⁷ Kr. e. 13-tól kezdve rendszeresebbé váltak a *praefectus urbi* tisztségre történő kinevezések (L. Calpurnius Piso 13-42 között töltötte be ezt a város életének megszervezése szempontjából jelentős posztot).⁴⁸

A köztársaság korában a kezdeti időktől fogva az *aedilis curulis* és a *quaestorok*, majd a *cura annonae* volt felelős Róma gabonával történő ellátásáért. Az előbbi kettő egyéves hivatal lévén nem volt képes a problémát hosszabb távon kezelni, majd ezen a helyzeten javított Pompeius négy évre szóló *cura annonae* tisztsége. Caesar a nagy volumenű szervezési feladatok elősegítésére két új magisztrátust, *aediles cereales* nevezett ki. A *principatus*⁴⁹ idején működő rendszer alapjait Augustus teremtette meg, amikor a Kr. e. 22-ben kitört gabonaválság miatt a nép őt kérte fel a helyzet orvoslására. Két már korábban *praetori* tisztséget betöltő személyt (*praefecti frumenti dandi*) és két *aedilist* nevezett ki az ingyenes gabonaosztás megszervezésére, majd Kr. e. 18-ban négy szenátort kért fel a feladat irányítására, akiket évenként megújított hivatalukban, majd számukat a későbbiekben rögzítették is.⁵⁰ A *praefectus annonae* tisztség felállítására Kr. u. 8-14 között került sor azzal, hogy ezúttal egy lovagi rendű személyt nevezett ki a *princeps*, akinek kiválasztásánál a hozzáértés és a megbízhatóság játszotta a fő szerepet.⁵¹ Elsődleges feladata az volt, hogy a gabonát a provinciákból (Egyiptom, Szicília, Afrika) valamelyik Rómához közeli tengeri kikötőbe (Puteoli, Ostia) szállíttassa, ott megszervezze annak raktározását, és a tengeri fuvarozásra alkalmatlan téli hónapokban (*mare clausum*) a római polgárok között azt szétossza. A tevékenység ellátása közigazgatási, gazdasági és jogi ismereteket is igényelt. Mivel a feladat nagyon

⁴⁶ LEFEBVRE 2011, 78-81.

⁴⁷ CHASTAGNOL 1997, 111-119.

⁴⁸ VITUCCI 1956, 9-43.

⁴⁹ BÉRANGER 1953, 3-28.

⁵⁰ LEFEBVRE 2011, 92.

⁵¹ Suet. Aug, 37, 1-2.

összetettnek bizonyult, rendelkezett egy helyettessel (*adiutor*), aki rendszerint egy felszabadított volt. Munkája során együtt kellett működnie az egyiptomi provinciai helytartóval (*praefectus Aegypti*) – a gabona jelentős része ugyanis onnan származott, – a *praefectus vigilum*mal, aki a raktárak biztonságát felügyelte, a *curator alvei Tiberis et riparum* tisztviselővel, aki az Ostia és a Róma közötti folyami szállítást lehetővé tevő Tiberis folyóért felelt és a középítkezéseket felügyelő *curator operum publicorum*mal is, aki a raktárak karbantartásáért volt felelős.⁵²

Kifejezetten városi feladatok megoldására jött létre a *praefectus vigilum* tisztsége Kr. e. 6-ban. Miután Róma városának épületei nagyrészt fából épültek, a tüzesetek gyakoriak voltak, amit az állami rabszolgák (*familia publica*) feladata volt megfékezni. Augustus hűséges hívének, Agrippának a temetését Kr. e. 7-ben volt kénytelen elhalasztani egy nagy tüzeset miatt.⁵³ Ezért a következő évben létrehozta a tüzesetek megelőzésére felállított éjjeli őrséget (...*Adversus incendia excubias nocturnas vigilisque commentus est*;...).⁵⁴ A *cohors vigilum* – amelynek számát nem ismerjük pontosan Claudius idejében (a későbbiekben számuk 7 lett) – élén a lovagi származású *praefectus vigilum* állt, akinek fő feladata az éjjeli rend biztosítása volt, így a nappali közrendért felelős *praefectus urbis* váltotta, akivel szoros együttműködésben látta el feladatát.⁵⁵ A *cohors vigilum*ban szolgálatot teljesítők általában felszabadítottak voltak, az egyes *cohorsok* élén *tribunusok* álltak.⁵⁶

Róma városának működtetéséért felelős tisztviselők egy jelentős csoportja nem *praefectus*ként, hanem *curator*ként látta el feladatát. Ezek közül a legfontosabbak: a két közmunkáért felelős (*curator aedium sacrarum* és a *curator operum locorumque publicorum*), a vízellátásért felelős (*curator aquarum*), valamint a Tiberis folyó és Róma csatornahálózata felügyeletével és karbantartásával megbízott (*curator alvei Tiberis et riparum*) tisztviselőket.⁵⁷

A köztársaság korában az *aedilisek* játszottak jelentős szerepet a középületekkel kapcsolatos munkáknál. Ez a rendszer azonban a köztársasági magisztratúrák feladatainak megváltozásával egyidejűleg már Augustus *principatus*ának kezdetén átalakult, s helyette *curator*t bíztak meg. Róma városának közmunkáiért felelős tisztviselő létrehozásának pontos idejét nem ismerjük, de feltehetően a Kr. e. 12-ben

⁵² LEFEBVRE 2011, 94.

⁵³ I. RODDAZ 1984.

⁵⁴ Suet. Div. Aug. 30, 2.

⁵⁵ Paul. D. 1, 15, 2-4.

⁵⁶ SABLAYROLLES 1996, 95-103.

⁵⁷ LEFEBVRE 2011, 93-104.

bekövetkezett tüzesethez kapcsolódik, mivel ekkor a Forumon található középületek is jelentős károkat szenvedtek. Az újjáépítési munkák megszervezésével Augustus ekkor egy öttagú bizottságot bízott meg, amely egy *consul*i rangú szenátor vezetésével, valamint további négy *praetori* tisztséget már korábban betöltött szenátor részvételével működött.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Augustus jelentős újításokat vezetett be Róma, Itália és a provinciák közigazgatásának megújítása terén is. Tevékenysége eredményeképpen azonban nem alakult ki a *principatus* valamennyi közjogi intézménye, ezért utódai reformjainak ismerete nélkül nem kaphatunk hiteles képet a császárság első századainak alkotmányos berendezkedéséről és közigazgatási felépítéséről sem.⁵⁸

⁵⁸ PETIT 1974a, 46-53.

2. fejezet: A *principatus*tól a *dominatus*ig (Kr.e. 27–Kr. u. 284)

Az Augustus által létrehozott államberendezkedés új közjogi viszonyokat teremtett Rómában. A kezdeti időszak után egyre nyilvánvalóbbá vált a *principatus* egyeduralmi jellege. Mivel Augustus politikai óvatosságából ezt igyekezett palástolni, a császári hatalomnak sem alakult ki egységes koncepciója, vagyis a *principatus* államrendje nem egy megszilárdult jogi intézményrendszeren alapult, hanem inkább különböző hatáskörök gyűjteménye, ezek egy kézben való összefogása volt. Ezt kihasználva Augustus utódainak lehetősége nyílt, hogy a császári hatalom egyes elemei közül hajlamaiknak és a kor kihívásainak megfelelően hol egyikre, hol másra helyezték a hangsúlyt. Így az egyes uralkodók, illetve a hosszabban hatalmon lévők különböző uralkodási periódusainak történeti tanulmányozása teszi lehetővé a *princeps* hatalmának meghatározását annak csaknem három évszázados időszaka során. Így célszerűnek látom az egyes uralkodó dinasztiák, illetve rövidebb időszakok szerinti bontásban bemutatni a *principatus* közjogi rendszerének változásait.⁵⁹

Így elsőként a Julius-Claudius dinasztia⁶⁰ *princeps*eit (Kr. u. 14-68), másodikként a polgárháborúk korát és a négy császár uralmát (68-69), harmadikként a Flaviusok uralmát (69-96), negyedikként az Antoninusok dinasztiájának korát (96-192), ötödikként a Severusok korát (193-235), végül a *principatus* végét jelentő katonai anarchia időszakát (235-284) elemzem.⁶¹

1. A Julius–Claudius dinasztia császárai (Kr. u. 14-68)

Augustus több mint 45 évnyi uralma megszilárdította a *principatus* államberendezkedését.⁶² Még életében, Kr. u. 13-ban *imperium proconsulare maius*szal ruházta fel a korábban már örökbefogadott mostohafiát, Tiberius Claudius Nérót, aki ennek köszönhetően mintegy társ-császárrá lett.⁶³ Így Augustus Kr. u. 14-ben bekövetkezett halálát követően Tiberius követte őt a császári tisztségben (14-37), aki uralkodása idején a szenátori rend tekintélyének helyreállítására törekedett. A szenátus véleményét kikérték a jelentősebb döntések előtt, és jelentős büntetőbíráskodási jogkörrel is felruházták. Maga a szenátus döntött a felségsértési perekben (*laesa maiestas*), és büntetésként halállal, vagyonelkobzással

⁵⁹ GAUDEMET 1982, 458.

⁶⁰ BRIAND-PONSART – HURLET 2014, 27-46.

⁶¹ ROMAN 1998, 44-47, 65-76.

⁶² COSME 2009a, 134-276.

⁶³ HUMBERT 2011, 382.

és száműzetéssel is sújthatta az elítélteket, akik között szenátorokat is találhatunk. A szenátus megszerezte a magisztrátusok megválasztásának jogát is, amit a népgyűlés ezzel végérvényesen elveszített.⁶⁴ A magisztrátusok kiválasztása a Tabula Habena alapján Tiberius idejében úgy folyt le, hogy elsőként a *senatus* a császár ajánlásának (*commendatio*) és a személyi támogatásának (*suffragatio*) figyelembe vételével összeállította a jelöltek teljes névjegyzékét (*nominatio*), ezt követően a *princeps* és a *senatorok* közti egyeztetésre (*destinatio*) is sor került még, majd a lajstrom véglegesítése után felkiáltással (*acclamatio*) megválasztották őket. A császár magát az első polgárnak és a legjobb *senator*nak tartja, de egyes Augustus által még viselt címekről lemondott. Így nem viselte az *imperator* és a *pater patriae* címeket, és a személyének *divinatió*jára irányuló kísérleteket is elutasította. Tiberius császári hatalma erőteljesen támaszkodott a testőrgárdára. Az Augustus által felállított kilenc *praetori cohors*ot Róma közelében egyetlen katonai táborba (*castra praetoria*) vonta össze és a testőrparancsnok (*praefectus praetorio*) alá rendelte. Intézkedése által Róma és Itália egyetlen katonai egysége közvetlenül a testőrség parancsnokának, közvetve Tiberiusnak az uralma alá került. Az uralkodói házhoz már Tiberius idején hatalmas rabszolga személyzet tartozott, de ebben nem különbözött a *nobilitashoz* tartozó többi családtól. Uralkodása idején a *consulok* soraiban így a *senatus* névjegyzékében is még feltűntek a régi köztársasági vezető családok nevei (Aemeliusok, Valeriusok, Corneliusok). Tiberius a *senatus*szal együttműködésre törekedett, de viszonzásul elvárta, hogy a *senatorok* az állam közvetlen vezetéséről mondjanak le, és a császári politikát támogassák.⁶⁵

Tiberius halálát követően a teljes *princepsi* hatalom kijelölt örökösére, Gaius Caesar Caligulára (37-41) szállt. Caligula Augustus unokájaként a császári hatalmat a hellenisztikus istenkirályok mintájára kívánta kiépíteni, magát „új Napistennek” (*neos Hélios*) nyilvánította. A katonaság körében kezdetben nagy népszerűségnek örvendett, azonban zsarnoki jellegű uralkodása és a magisztrátusi intézmények megcsúfolása miatt (kedvenc lovát, Incitatus *consul*nak is tervezte megtenni)⁶⁶ a *senatus* mértékadó tagjainak és a császári udvartartásnak az egyetértésével a testőrgárda tagjai meggyilkolták.⁶⁷

Utóda nagybátyja, Claudius lett (41-54), aki jelentős központosító jellegű államreformot hajtott végre, amelynek eredményeképpen a Római Birodalom a kor viszonyainak jobban megfelelő, szakértelemmel irányított, közigazgatásilag jól szervezett

⁶⁴ PETIT 1974a, 83-85.

⁶⁵ ROMAN 2001, 287-289.

⁶⁶ Suet, Calig, 55.

⁶⁷ ROMAN 2001, 294.

államhatalommá lett.⁶⁸ A közigazgatás irányításában elsősorban nagy hatékonysággal dolgozó felszabadítottakra támaszkodott.⁶⁹ Létrehozott egy központosított, császári magánkincstárat (*fiscus Caesaris*), ahová átirányította a császári provinciákból érkező jövedelmek jelentős részét. Ebből a kincstárból szervezte meg Róma gabonaellátását, amelyet a lovagi származású császári tisztviselő, a *praefectus annonae* feladatává tett. A császári magánkincstártól, a *fiscustól* elkülönülten működött továbbra is a *senatus* által felügyelt közkincstár (*aerarium*), amelynek bevételei között a szenátusi provinciákból származó adóbevételek voltak a jelentősebbek. Az egykori rabszolgákra támaszkodó, *libertinusokból* álló közigazgatási szervezetbe egyre nagyobb mértékbe vontak be lovagokat és provinciai származású személyeket is. Claudius közigazgatásának legerőteljesebb reformjai egyértelműen a császári kancellária megújítását érintették. A kancellárián belül szakterület szerinti felosztásban négy ügyosztályt (*officia*) hoztak létre.⁷⁰ Az *ab epistulis* feladatai közé tartozott a helyi közigazgatási tisztviselőkhöz intézett utasítások (*mandata*) megszerkesztése is, így munkáját feltehetően titkárok és az iratok archiválását végző személyzet segítette. Emellett elkészítette a magánszemélyek, a közttestületek, a városok és a különböző tisztviselők által a *princeps*hez intézett jogi kérdésekre adott szakvéleményeket is. A *princeps* által adott jogi szakvélemény elkészülhetett udvariassági formulákat is tartalmazó külön levél formájában (*epistula*) vagy egyszerűen a kérdést tartalmazó irat alá (*suscriptio*) feljegyezve. A második jelentős egység volt a pénzügyekkel foglalkozó, s így a *fiscus* és a császári vagyon (*patrimonium*) könyvelését végző *a rationibus* ügyosztály. A magánszemélyek beadványait kezelő *a libellis* ügyosztály jogi szakértői véleményeket készített abból a célból, hogy a *princeps* minél megalapozottabb választ adhasson a hozzá érkező kérelmekre. A negyedik szervezeti egység, az *a studiis* a császári nyilvántartások és a könyvtári ügyek osztálya volt. Három jelentősebb intézkedést hozott, amelyek hosszabb távon kívánták orvosolni a gyakran előálló időszakos gabonahiányt. Az első a tengeri hajózással volt kapcsolatos, amelynek veszélyei miatt a hajósvállalkozások jelentős veszteségeket szenvedtek, illetve a téli hónapokban a hajózás szünetelt is (*mare clausum*). Claudius a téli gabonaszállítás biztosítása érdekében a hajósok által a viharok miatt elszenvedett károkat saját vagyonának terhére (tehát nem az *aerariumból*) megtérítette (...*suscepto in se danno, si cui quid per tempestates accidisset, ...*).⁷¹ Második intézkedésként mindazoknak a vállalkozóknak, akik hat éven keresztül vállalták, hogy legalább 10 000 *modii*

⁶⁸ HUMBERT 2011, 383.

⁶⁹ PÓKECZ KOVÁCS 2015, 100-111.

⁷⁰ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015, 37.

⁷¹ Suet. Cl. 18, 4.

befogadású hajóval biztosítják Róma gabonaellátását, jelentős jogi előnyöket biztosított.⁷² Nevezetesen a latinjogúak megkaphatják a római polgárjogot, az azzal rendelkezők mentesülnek a *lex Papia Poppaea* nőtleneket és gyermekteleneket sújtó rendelkezései alól, a felszabadítottak pedig megkapták mindazokat a kedvezményeket, amiket a négygyermekes felszabadított anyák élveztek.⁷³ A harmadik intézkedése jelentős állami építkezések elindításában állt, amelynek célja Ostia kikötőjének újjáépítése volt.⁷⁴ Emellett még Ostia és Puteoli kikötőinek biztonsága érdekében egy-egy tűzoltó egységet vezényelt a tűzvészek hatékony elhárítására (...*Puteolis et Ostiae singulas cohortes ad arcendos incendiorum casus collocavit. ...*).⁷⁵ Claudius különös érdeklődést mutatott az igazságszolgáltatás iránt is. Számos alkalommal bírói funkcióját is gyakorolva járt el, elsősorban a *cognitio extra ordinem* eljárásoknál.⁷⁶

Claudius örökbefogadott fia, Nero követte (54-68),⁷⁷ aki a – feltehetően Seneca által inspirált – *senatus* előtti bemutatkozó beszédében kijelentette, hogy csak a hadsereg és a külügyek (*res externae*) irányításának jogát kívánja a maga számára fenntartani, a közigazgatás irányítását és a bírászkodást pedig átengedi a *senatus*nak.⁷⁸ A köztársaság visszaállításának gondolata ekkorra már lekerült a politikai csoportosulások napirendjéről, ugyanis a római hadseregnek, amely ekkor már 30 légióból állt (180 000 fő), a 22 császári provinciának jól meghatározható vezetésre volt szüksége, ezt pedig csak a *princeps* személye biztosíthatta. Így a *Res Publica libera* iránt érzett nosztalgia az évek során lassan eltűnt. A *senatus*szal való jó viszony fenntartásának szándéka ellenére is igyekezett az *aerarium* jövedelmeit a császári pénzügyi érdekek alá rendelni, ezért ellenőrzésére két császári *praefectus*t nevezett ki. A kezdeti Seneca tanácsadói tevékenysége által meghatározott éveket felváltotta a *senatus*szal szembeni terrorisztikus fellépés.⁷⁹ Felségsértési perek indultak, több *senator*t halálra ítélték, vagyonukat elkobozták, melyre válaszul több összeesküvést is szöttek ellene. Nero elsősorban a hadsereghez és a római néptömegekhez húzott. Rokonszenvük elnyerése érdekében gabonaosztással és szórakoztatással kívánta magát a „nép császáráként” láttatni. Jelentős urbanisztikai fejlesztésekbe kezdett, saját maga számára lenyűgöző gazdagságú palotát építtetett (*Domus aurea*), kolosszális méretű szobrot állíttatott magának. Mindezek egyértelműen a császári kultusz kialakulásának irányába mutattak. A provinciákban

⁷² LEVICK 2002, 143.

⁷³ Gai. Inst. 1, 32c; Ulp. Reg. 3, 6; Suet. Cl. 19.; BESSENYŐ 2010, 168.

⁷⁴ Suet. Cl. 20.; FLACH 1973, 313-320.

⁷⁵ Suet. Cl. 25, 6.

⁷⁶ RENUCCI 2012, 334-355.

⁷⁷ MCALINDON 1956, 113-132.

⁷⁸ PETIT 1974a, 99-101.

⁷⁹ DÜLL 1976, 364-380.

azonban a hadsereg több helyen is lázadást szított ellene, amelynek eredményeképpen Nero hatalma 68 tavaszán a birodalom nyugati felében összeomlott. A légiók a hispaniai provincia parancsnokát, Galbát császárrá kiáltották ki, amit a *senatus* is elismert. Nero menekülni kényszerült, majd öngyilkosságot követett el.⁸⁰ Halálával a Julius-Claudius dinasztia uralma is megszűnt – az uralkodói családba ő maga is csak örökbefogadással kerülhetett be –, miután több leszármazója nem maradt a *principatust* létrehozó Augustusnak és feleségének, Liviának.⁸¹

2. A polgárháború és a négy császár uralkodása (68-69)

Nero halálát követően a *senatus* Galbát ismételten elismerte császárként, mivel családja a *nobilitas* közé tartozott. Idős, konzervatív politikusként a takarékoságot és a katonai fegyelem helyreállítását tűzte ki célul. Ennek eredményeként a korábbi császárok által a testőrség számára az új uralkodó hatalomra kerülésének alkalmából meghonosított pénzbeli ajándékot (*donativum*) megtagadta, melyre válaszul a *praetorianusok* 69. január 15-én megölték, és helyére M. Salvius Othót kiáltották ki császárnak. Ezzel egy időben a Rajna melletti légiók Germania *legatus*át, Vitelliust kiáltották ki császárnak. Othó és Vitellius között a katonai összecsapásra 69 áprilisában Észak-Itáliában került sor, amely Vitellius győzelmét hozta. A vereség hatására Othó öngyilkosságot követett el, és a keleti légiók is elkezdtek szervezkedni, majd 69. július 1-jén Flavius Vespasianust, az idős és tapasztalt hadvezért kiáltották ki császárnak. Vespasianust még Nero nevezte ki a iudeai háborúban részt vevő római haderő parancsnokának. Vitellius és Vespasianus hívei közötti összecsapások miatt Rómában is utcai harcok folytak, de miután Vespasianus testvére töltötte be ekkor a *praefectus urbi* tisztségét, ő pedig bátyja oldalára állt, ezzel javára dőlt el a csatározás. Magát Vitelliust is elfogták, majd megölték. Így a négy császárt is látott 69. év végén Vespasianust távollétében a *senatus* december 22-én császárrá választotta. Uralkodásával egy új császári dinasztia jelenik meg Róma élén, s ezzel egy új szakasz veszi kezdetét.⁸²

3. Az itáliai császárok, a Flaviusok uralma (69-96)

⁸⁰ ROMAN 1998, 46.

⁸¹ GRIMAL 1993, 115.

⁸² PETIT 1968, 41-47.

A *principatus* történetében az 1. századi közjogi és politikai viszonyok konszolidációjában jelentős szerepet játszott a lovagrendi és itáliai származású Flavius dinasztia három császára: Vespasianus (69-79) és két fia: Titus (79-81) és Domitianus (81-96).⁸³ Trónra kerülésükkel az itáliai városok *municipiumaiban* élő polgárság került a hatalomba.⁸⁴ Ez egyúttal a régi hagyományokat tiszteletben tartó, a korábbi politika háttérbe szorulására is magyarázatot ad. A Flaviusok jogalkotó munkájuk során a társadalom közérkölcseire is tekintettel voltak, erkölcsösségre és szemérmességre (*princeps pudicus*) törekvő ideológiát vallottak.⁸⁵ Ez megmutatkozott az uralkodók — különösen Vespasianus és Titus — személyes példamutatásában, a luxust elutasító egyszerű életvitelben és a példás családi életben is.⁸⁶ A jogban ez az ideológia a hatalomalatti családgyermek uzsorások elleni védelmében (*SC Macedonianum*), illetve a rabszolgákkal nemi viszonyt folytató római polgárnők szankcionálásában (az 54-ben elfogadott *SC Claudianum* szigorítása) volt tetten érhető.⁸⁷

Vespasianus hatalomra kerülésekor újra felvette a Tiberius óta mellőzött *imperator* címet, egyúttal a *consuls*ágot is viselte évről évre, rendszerint idősebb fiával, Titusszal együtt. Ketten töltötték be 73-74-ben a *censori* tisztséget is, ami lehetőséget adott számukra, hogy a *senatus* összetételét befolyásolhassák.⁸⁸ Vespasianus jogait hatalomra kerülésekor a *senatus* külön határozatban (*senatus consultum de imperio Vespasiani*) rögzítette.⁸⁹ A *senatus consultum* egy feliratos köemléken töredékesen maradt fenn. Ha épségben megmaradt volna, akkor a *principatus* mintegy alaptörvényének teljes tanulmányozására lehetőségünk lenne, hiszen a jogforrás kifejezetten utal rá, hogy a korábbi *princeps*eket is megillették a felsorolt jogkörök. A *senatus* határozata az új *princeps*et mindazokkal a jogokkal felruházta, amelyekkel Augustus, Tiberius és Claudius rendelkezett. Az emlékeztük törlése miatt (*damnatio memoriae*) Caligula és Nero kimaradt a felsorolásból, s így a 69-es év másik három császárára sincs benne utalás. A töredék alapján a *princeps* nemzetközi szerződéseket köthetett (*foedus facere*), összehívhatta a *senatust*, előtte javaslatokat tehetett, határozatait visszaküldhette, illetve előterjesztés és szavazás útján *senatusi* határozatot hozathatott (*senatus habere, relationem facere, remittere, senatus consulta per relationem discessionemque facere*).⁹⁰ A *princeps* tett javaslatot a magisztrátusok személyére, illetve megszerezte azt a jogosítványt is, hogy jelölteket támogathasson, s azt is, hogy az ő jelöltjeit a

⁸³ SALLES 2002, 107-179.

⁸⁴ HUMBERT 2011, 383.

⁸⁵ GRELLÉ 1980, 347-352.

⁸⁶ GRELLÉ 1980, 352-359.

⁸⁷ GRELLÉ 1980, 355; BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015, 115 és 291-292.

⁸⁸ GRELLÉ 1980, 364.

⁸⁹ CIL VI, 930.

⁹⁰ GAUDEMET 1982, 500.

választó gyűlések soron kívül figyelembe vegyék. Egyúttal a *pomerium* határait is megváltoztathatta, illetve meghozhatott minden olyan határozatot, amelyet a római államérdek vagy az egyes személyek szempontjából hasznosnak látott. A *senatus consultum* nem sorolta fel valamennyi császári jogkört, de egyértelműen kitűnik belőle, hogy a *princeps* az állam meghatározó személyisége. A *princeps* megválasztásáról, uralkodásának kezdetéről azonban nem történik utalás. Így az utódlás kérdését sem szabályozta. Mindezeknek a tudatában Vespasianus már életében igyekezett gondoskodni az utódlásról. Fiával, Titusszal közösen viselt hivatalai mellett a *tribunicia potestas* és az *imperium maius* is megosztotta. Nero és utódai idején hatalmas államadósság halmozódott fel, amit többek között a katonaság felé fennálló zsoldtartozások miatt is sürgősen rendezni kellett. Vespasianus ennek érdekében elkoboztatta Nero császári földtulajdonát, és ezt a birtokállományt összeolvasztotta a még meglévő állami földekkel (*ager publicus*). Ennek eredményeképpen a birodalom valamennyi provinciáját érintő császári földtulajdon tömeg (*res privata*) jött létre, amely mellett állami földtulajdon már nem létezett. Ehhez a *res privata*hoz csatolták a birodalom területén elhelyezkedő gazdátlan földeket (*bona caduca*) is. Így a Claudius idejében még különállóan működő császári magánjellegű és hivatali ügyintézés e területen összeolvadt. Folytatta a római köznépnek tetsző politikát, elkezdte építtetni Nero kolosszális méretű szobrának helyén az *Amphitheatrum Flaviumot*, a Colosseumot. Vespasianust 79-ben bekövetkező halála után előbb idősebb fia Titus, majd annak korai halálát követően fiatalabbik fia, Domitianus követte a *princeps*i tisztségben.⁹¹

Titus (79-81) rövid uralkodása alatt folytatta apja politikáját. *Principatusa* idejére esik a Vezúv 79. augusztus 24-ei kitörése, amely elpusztította Pompeii, Herculanium és Stabiae településeket.⁹²

Domitianus (81-96) elődeihez képest despotikus berendezkedést igyekezett megvalósítani. Minden évben megválasztották *consulnak* és néptribunusnak. Emellett felvette a *dominus et deus* címet is. A *senatus* háttérbe szorításával személyes bizalmi embereiből (*amici principis*) egy szűk tanácsadó testületet hozott létre, amely a későbbiekben kialakuló *consilium principis* előképe lett.⁹³ A császári hivatalnokszervezetben a felszabadítottak helyett a lovagrendiekre kívánt támaszkodni. Uralkodása alatt a *senatorokkal* szemben több felségsértési per is indult, amelyek kivégzésekkel és vagyonelkobzásokkal zárultak.⁹⁴ Általában elmondható, hogy a *senatusi* arisztokráciával szemben a katonaságra kívánt

⁹¹ PETIT 1974a, 115-124.

⁹² PETIT 1968, 50.; ROMAN 1998, 47.

⁹³ CROOK 1955, 48-52.

⁹⁴ ROMAN 2001, 323-329.

támaszkodni, ezért a legionáriusok zsoldját egyharmaddal megemelte.⁹⁵ Miután a *senatus*ban nem örvendett nagy népszerűségnek, széles körű összeesküvés bontakozott ki ellene, végül az összeesküvők által megvesztegetett magán-*secretarius*a végzett vele.⁹⁶ A *senatus* ezt követően a testőrgárda döntését megelőzve császárrá választotta M. Caecinus Nerva *senator*t, aki korábban Domitianus hűséges hívének számított.

4. A provinciái származású császárok kora, az Antoninusok dinasztiája (96-192)

Nerva trónra kerülésével az Antoninusok csaknem egy évszázados uralma vette kezdetét, amely egyben a *principatus* aranykorának is tekinthető, mivel az új dinasztia császárainak sikerült megtalálni az egyensúlyt a *senatus* és a *princeps* hatalma között. A korszak császárait a történeti hagyományok Antoninusoknak nevezi, azonban az első három uralkodó, Nerva, Trajanus és Hadrianus vér szerint nem voltak Antoninusok. A *princepsi* tisztség zavartalan átörökítése érdekében ebben az időszakban teret nyert az örökbefogadás (*adoptio*) rendszere, amely szerencsésen kiküszöbölte a hatalomért való harcokat. A korszak a provinciái származású polgárok felemelkedésének időszaka is egyben. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy Traianust, aki a legjobb *princeps* címet is viselte (*optimus princeps*) a környezete egységesen *dominus*nak szólította.⁹⁷

Nerva (96-98) rövid, kevesebb mint másfél éves uralkodását a *senatus*nak tett gesztusok és a hadsereggel való éles szembenállás jellemezte. Ő még nem volt kijelölt utód, megválasztását csupán személyes érdemeinek köszönhette. Kiegyensúlyozott politikát folytatott az ellentétes érdekű szabad római polgárok egyes csoportjai között. Bár Domitianust emlékezetvesztés büntetéssel sújtotta (*damnatio memoriae*), intézkedéseinek jelentős részét mégis fenntartotta. A hadsereg nyomására először adoptálta, majd társuralkodóként maga mellé vette az akkor provinciái helytartói tisztebet betöltő, hispániai származású Traianust.⁹⁸ Így Nerva halálakor (98-ban) ő követte a trónon. Ezt követően gyakorlattá vált, hogy a *princeps* még életében kijelölte egyik szűkebb köréhez tartozó munkatársát, majd magánjogilag fiává fogadta (*adoptio*). Ezáltal az uralkodóvá válás alkalmával nem a vérségi kapcsolatok és a rokonság játszott meghatározó szerepet, hanem az egyéni érdemek. Ez alól csak Commodus

⁹⁵ HUMBERT 2011, 383.

⁹⁶ BRIAND-PONSART – HURLET 2014, 54-63.

⁹⁷ PETIT 1974a, 161-174.

⁹⁸ I. SZLÁVIK 2006.

(180-192) uralkodása kivétel, aki Marcus Aurelius fia volt, s uralomra jutásával ismét érvényesült a dinasztikus elv.⁹⁹

Traianus (98-117) idején a hódítások új lendületet kaptak, uralkodása alatt éri el a Római Birodalom kiterjedtségének csúcspontját. Traianus saját maga állította össze tanácsadó testületét, így a *senatus* szerepe e téren háttérbe szorult.¹⁰⁰ Az állami kiadásokat növelte, de szélesebb területeket volt képes ellenőrzése alá vonni. A hagyományos háborús kiadások, a középítkezések, az útépitések és a kikötőfejlesztések (Ostia, Centumcellae, Ancona) mellett ő tökéletesítette az árva gyermekek ellátására kialakított – még Domitianus által kezdeményezett és Nerva által megszervezett – *alimentatio* rendszerét. Intézkedéseinek köszönhetően a császári *fiscus* az itáliai mezőgazdasággal foglalkozó kisbirtokosok részére kedvező kamatozással (5%) kölcsönt nyújtott. A császári kincstár csak a tőkeösszeg visszafizetését várta el, a kamatokat az illetékes *municipiumok* számára kellett visszatéríteni, amelyek az így megszerzett összegeket az árva gyermekek ellátására és tanítására voltak kötelesek fordítani. Az ellátás összege (*alimentatio*) fiúk esetében havi 16, leányoknál 12 *sestertius* volt. Ezen túl a császár a birodalom területén új *coloniákat* alapított, számos településnek *municipium* rangot adott. A hódításokkal párhuzamosan nagy gondot fordított a provinciái lakók romanizációjára is. Számukra gyakran római polgárjogot adományozott, sőt ennek megkönnyítése érdekében még az újonnan *cives Romanus*sá válók egy részét is felmentette az őket sújtó 5%-os örökösödési adó (*vicesima hereditatum*) megfizetése alól.¹⁰¹

Hadrianus (117-138) Traianushoz hasonlóan hispaniai, lovagrendű családból származott, akit előde végrendeletében tett meg örököséül.¹⁰² Legfontosabb közjogi tettének azt tekinthetjük, hogy újjászervezte a központi császári igazgatást. A császári kancellárián két újabb ügyosztályt (*scrinum*) hozott létre, így számuk immár hatra emelkedett. Az újonnan felállított hivatal egyike a jogi döntvényeket előkészítő (*a cognitionibus*), a másik a könyvtárak, levéltárak és irattárak (*a bibliothecis*) feladataival foglalkozó volt. Az elvi irányítás és az ellenőrzés feladata a császári tanács (*consilium principis*) kezében összpontosult, amelynek tagjai között *senatorokat*, lovagrendűeket, katonai vezetőket és jogtudósokat (Salvius Iulianus) is találunk.¹⁰³ A *senatus* jogalkotó szerepe csökkent, a *princeps*é nőtt, miután a *senatus consultumok* már a császári előterjesztések (*oratio principis*)

⁹⁹ HUMBERT 2011, 383-385.

¹⁰⁰ CROOK 1955, 53-55.

¹⁰¹ PETIT 1974a, 163-165.

¹⁰² SHA, Hadr. 1.

¹⁰³ BUND 1976, 408-454.

felkiáltással (*acclamatio*) történő elfogadásává degradálódtak.¹⁰⁴ A császári közigazgatás fontosabb tisztségeit – a *senatori* rendűeknek fenntartott *praefectus urbi* kivételével – lovagrendűek szerzik meg.¹⁰⁵ Így az általuk betölthető hivatalok mindenekelőtt a két *praefectus praetorio*, a római rendfenntartói és tűzvédelmi feladatokat ellátó *praefectus vigilum*, a gabonaellátásért felelős *praefectus annonae* és az Egyiptom helytartója címet viselő *praefectus Aegypti* voltak. Hadrianus idején a császári posta működéséért felelős *praefectura* is létrejött, vezetője a *praefectus vehicolorum* volt, akit a *praefectus praetorio* felügyelete alá helyeztek, és 100 ezer *sestertius* fizetést kapott. A *princeps*ek által kiépített közigazgatás alacsonyabb szintjein Rómában, Itáliában és a provinciákban is *procuratorok* álltak. Hadrianus korában a birodalmat mintegy 40 provincia alkotta, s közülük már csak 11 tartozott a *senatus* felügyelete alá. A többi élére a császár nevezte ki a helytartókat, a kisebbek élére *procuratori* rangban. Azonban a *senatusi* provinciák élére kinevezettek vonatkozásában is megillette a *princeps*t az ajánlás (*commendatio*) joga, ellenben ezekben a tartományokban rendszerint légiók nem állomásoztak. A lovagok alacsonyabb rétegeit a császári kincstár jogi ügyeinek intézésébe is bevonták, ők kincstári ügyészek (*advocati fisci*) lettek. Hadrianus idejére a *procuratorok*at már négy fizetési osztályba sorolták: 60 000 (*sexagenarius*), 100 000 (*centenarius*), 200 000 (*bicentenarius*) és 300 000 (*tricentenarius*) *sestertius* havi fizetéssel.¹⁰⁶ Hadrianus a lovagrendűek számára egy új hivatalt, a gabona-felügyelők (*frumentatores*) testületét is felállította. A testület tagjai a Róma és a hadsereg számára biztosított gabona elosztását felügyelték, majd idővel az adók behajtását is ellenőrizték, illetve titkosrendőri, besúgó-i tevékenységet is elláttak. Kinevezésüket magától a császártól kapták a *praefectusok*, az illetékes *scrinumok* vezetői és a provinciai helytartók javaslatai alapján. Hadrianus uralkodásának idején az egyetlen megmaradt és a régi jogköreivel még rendelkező *magistratura*, a *praetori* is elvesztette önálló döntéshozatali jogát, az évenként megválasztott 14 *praetor* ettől kezdődően nem adhatott ki *edictumot*. Egyúttal a *praetori* tisztség csaknem ötszáz éves működése alatt kibocsátott *edictumok* anyagát Hadrianus utasítására Salvius Iulianus *Edictum Perpetuum* néven összegyűjtötte és lezárta.¹⁰⁷ Ettől kezdődően új jogszabályokat a *senatus* és a császár hozhatott. Az igazságszolgáltatás megreformálásával is kísérletezett úgy, hogy a *senatus* jogköréből kivette az itáliai peres ügyek intézését, s azt négy *consul*i tisztséget már betöltött *senatorra* bízta, akik azt *legati Augusti pro praetore italici*

¹⁰⁴ SCHMIDT 2013, 211-217.

¹⁰⁵ SCHMIDT 2013, 229-232.

¹⁰⁶ ROMAN 1998, 68-70.

¹⁰⁷ SCHMIDT 2013, 217-222.

tisztségüknel fogva a négy újonnan kialakított kerületben eljárva gyakorolták.¹⁰⁸ A gyakorlatban azonban ez az újítás nem vált be és hamarosan eltűnt, anélkül hogy a későbbi korokra befolyást tudott volna gyakorolni.¹⁰⁹ Mindezek alapján megállapítható, hogy Hadrianus idejére a császárság véglegesen egyeduralommá vált, s maga a *princeps* csak a katonáira, a hivatalnokaira és a jogászaira támaszkodó uralkodó lett.¹¹⁰ A kormányzás és a politikai rendszer egyértelműen a *principatus* irányából a *dominatus* felé mozdult.¹¹¹

Antoninus Pius (138-161) Gallia déli részéből, egy Narbonne környéki családból származott, és Hadrianus adoptált gyermekeként került a trónra. Uralkodása a római állam történetének egyik legszerencsésebb, boldog időszaka, ami egyrészt elhozta a régóta hön áhított római békét (*Pax Romana*), másrészt kiváló kormányzati és közigazgatási képességeinek köszönhetően a provinciabeliek is élvezhették a gazdasági fejlődés eredményeit.¹¹² Antoninus Pius nem csak az állam egyeduralkodója, hanem polgárainak védelmezője és jótevője is volt, gondoskodni kívánt polgáraitól, amelyet általános, mindenkire kiterjedő adócsökkentéssel kívánt elérni. Még a rabszolgák védelmében is fellépett, a velük szembeni nem megfelelő bánásmód észlelése esetén rendelkezéseinek köszönhetően hatósági úton szabadon bocsátásukra is kötelezheték tulajdonosaikat.¹¹³

Marcus Aurelius (161-180) Antoninus Pius előre kijelölt utódként Lucius Verusszal együtt társcsászárként kezdte meg uralkodását.¹¹⁴ A római *principatus* történetében ez volt az első példája a kettős császárságnak, amelyben a vezető szerep Marcus Aureliust illette meg, mivel *pontifex maximus*i címmel csak ő rendelkezett. A társcsászárok felosztották maguk között a provinciák irányítását úgy, hogy Marcus Aurelius kapta az európai és az afrikai tartományokat, míg Lucius Verus felügyelete alá az ázsiaiak kerültek. A kettős császárság állapota csak Lucius Verus 169-ben bekövetkezett haláláig tartott. Marcus Aurelius trónra kerülése előtt hosszú ideig készülődhetett a kormányzásra, mivel már Antoninus Piust megelőzően Hadrianus is Antonius Piust követő utódként jelölte meg.¹¹⁵ A legkiválóbb mesterektől tanult retorikát, jogot és filozófiát, a kor egyik legjelentősebb gondolkodójának is tekinthetjük. Uralkodása idején újabb külső támadások érték a birodalmat, amelyek elhárítása teljes energiáját lekötötte. Az örök keleti ellenség, a *parthusok* mellett más nép támadása is fenyegetett, és a birodalom nyugati tartományai is veszélybe kerültek. Az északi germán

¹⁰⁸ SHA Had. 22, 13.

¹⁰⁹ PETIT 1974a, 182-188.

¹¹⁰ HUMBERT 2011, 384.

¹¹¹ HUMBERT 2011, 384.

¹¹² PETIT 1974a, 220-227.

¹¹³ PETIT 1974a, 172-174.

¹¹⁴ ROMAN 2013, 198-212.

¹¹⁵ PETIT 1974b, 13-19.

törzsek, elsősorban a gótok, burgundok és vandálok déli irányú mozgásai a többi törzset is helyváltoztatásra készítették, ezért betörték a római provinciákba, annak ellenére, hogy annak határait (*limes*) Domitianus és Hadrianus uralkodása közötti időszakban folyamatosan erősítették. A betörő markomannok és kvadok a Duna menti határ vonalát teljesen elfoglalták, Pannoniát kifosztották, az itáliai Aquileiáig is eljutottak. Innen csak Marcus Aurelius személyes vezetésével sikerült őket visszaverni, majd a Duna túlsó partjáig kényszeríteni, végül békekötésre bírni. Valamennyi külső támadás katonai sikereket hozott Róma számára, és békekötéssel zárult.¹¹⁶ A császár a békét a provinciák helyzetének megszilárdítására, a pénzügyi helyzet rendezésére fordította, illetve a *consilium principis* tagjai állandó státuszt kaptak uralkodása alatt.¹¹⁷

Az utolsó Antoninus, Commodus (180-192) Marcus Aurelius vér szerinti gyermekeként került a trónra, s a korlátlan személyes uralom kiépítésén dolgozott. Szenvedélye a gladiátorjáték volt, a küzdelmekben gyakran maga is részt vett. A birodalmat érő külső támadások és felkelések kezelését még az apja által kinevezett hivatalnokok időlegesen kezelni tudták. A *senatus* a császári döntések formális megerősítőjévé vált, uralkodása alatt a provinciai származásúak már a *senatorok* 60%-át tették ki.¹¹⁸

5. A keleti származású császárok kora, a Severusok dinasztiája (193-235)

Commodus meggyilkolását követően a római testőrgárda és a *senatus* 193-ban P. Helvetius Pertinaxot választották *princeps*szé.¹¹⁹ Rövid (kevesebb, mint 3 hónapos) uralma alatt a katonai és pénzügyi fegyelem megszilárdítását, a *senatus* tekintélyének visszaszerzését és a takarékos gazdálkodás megvalósítását tűzte ki célul. Meggyilkolása után 193-ban még négy császárt is választottak, közülük csak M. Didius Iulianus (193) és L. Septimius Severus (193-211) kapott *senatusi* megerősítést. Miután Didius Iulianus csak néhány hónapig maradt életben, a hatalmat a Pannoniában állomásozó légiók támogattja, Septimius Severus szerezte meg.¹²⁰ Ő az első nem európai származású uralkodó, hiszen afrikai lovagrendi családba született, ráadásul még nagy befolyással rendelkező felesége, Iulia Donna is egy syriai főpap lánya, azaz keleti volt.¹²¹ Bár a római arisztokrácia kezdetben bizalmatlanul

¹¹⁶ ROMAN 2013,257-310.

¹¹⁷ HÄRTEL 1965, 262-276.; DAGUET-GAGEY 2000, 57-84.

¹¹⁸ PETIT 1974b, 20-24.

¹¹⁹ DAGUET-GAGEY 2000,181-208.

¹²⁰ DAGUET-GAGEY 2000, 209-243.

¹²¹ HUMBERT 2011, 385.

fogadta, a kezdeti polgárháborús időszak után 197-től kezdődően már egyeduralmat gyakorolt. Első intézkedésként a több császár halálában részes, megbízhatatlan testőrgárdát feloszlatta, és provinciai katonákból tízezer főből álló, új *praetorianus* gárdát állított fel. Emellett még egy katonai *legiót* is Róma közelében állomásoztatott, hogy az új testőr csapatok engedetlensége esetén legyen kire támaszkodnia. A katonaságra alapozta uralmát, így a birodalomban felállított *legiók* számát tovább növelte (30-ról 33-ra), és a katonák zsoldját is megemelte. Ezen felül a katonáknak járó kedvezmények körét is bővítette, szolgálati idejük alatt házasságot köthettek, így a táboron kívül családjukkal is tölthették idejüket. A Vespasianus idejére egységesülő császári földtulajdont újra kettéosztotta. A *res privata* a császári hivatali és állami földeket jelentette, a 193-197 közötti polgárháborúk során elkobzott földek pedig a császár személyes vagyonába (*patrimonium privatum*) kerültek. A katonai tisztséget betöltők mellett a jogászok jutottak befolyáshoz, számos jelentős jogtudós lett *consilium principis*ének tagjává (Paulus, Ulpianus, Papinianus).¹²² A *praefectus praetorio* tisztségét 205-től megkettőzte, s ettől kezdve rendszerint egy katona és egy jogász töltötte be a hivatalt.¹²³ A császári hivatalnoki szervezetben a lovagrendiekre támaszkodott, köztük egyre több volt a keleti és afrikai származású. A *senatus* hatásköre csak Rómára és Itáliára terjedt ki. Uralkodása egy katonai bürokratikus állam kiépüléséhez vezetett.¹²⁴

Septimius Severus még életében kijelölte két fiát, Caracallát (211-217) és Getát utódául.¹²⁵ A kettős császárságra irányuló kísérlete azonban meghiúsult, mivel a halála után egyeduralomra törő Caracalla egy év uralkodás után 212-ben testvérét meggyilkoltatta, a gyilkosságot elítélő *praefectus praetoriót*¹²⁶, Papinianust pedig kivégeztette. Rövid uralkodásának legfontosabb közjogi eseménye a 212-ben kibocsátott *constitutio Antoniniana* volt, amely a feltétlen megadásra kényszerített *peregrini dediticii* kivételével a birodalom minden szabad lakójának megadta a római polgárjogot. Az intézkedésnek pénzügyi okai is voltak, mivel ezzel egy időben a szabad rómaiak által fizetendő adót a korábbi 5%-ról (*vicesima hereditatum*) 10%-ra emelte. Igyekezett apja hódító törekvéseit folytatni, s éppen egy hadjárat idején gyilkolta meg testőrparancsnoka, M. Opellius Macrinus (217-218), akit a hadsereg egy része császárrá is kikiáltott. A Caracalla-pártiak vele szemben Avitus Elagabalust választották császárnak 218-ban, majd a Macrinusszal folytatott háborúból ő került ki győztesen.

¹²² MASCHI 1976, 667-707; GIUFFRÈ 1976, 632-666; CRIFÒ 1976, 708-789.

¹²³ I. CORIAT 1997.

¹²⁴ DAGUET-GAGEY 2000, 337-362.

¹²⁵ ROMAN 1998, 105-106.

¹²⁶ CORIAT 2007, 179-198.

Elagabalust (Heliogabalus, 218-222) és utódát, Alexander Severust (222-235) is a Severus-dinasztia syriai származású nőtagjai segítetek uralomra. Miután azonban Elagabalus vallási rajongása és az általa Rómában erőszakosan meghonosítani kívánt keleti kultusz (Hélios főpapja volt) erős ellenszenvet váltott ki, ezért családtagjai előbb unokaöccsének örökbefogadására kényszerítették, majd a tekintélyét veszített császárt testőreivel gyilkoltatták meg.¹²⁷

Alexander Severus fiatalon került a trónra, így helyette valójában nőági felmenőinek, nagyanyjának, Iulia Maesának és anyjának, Iulia Mammeának az akarata érvényesült, de jelentős befolyással bírt Ulpianus is, aki a *praefectus praetorio* tisztségét töltötte be. Alexander Severus kormányzata alatt a korábbi katonai egyeduradalom helyett a bürokratikus kormányzásra való visszatérés volt jellemző. A *senatorokból* és lovagrendiekből álló császári tanácsnak hetven tagja lett, s közülük mintegy 20 jogász is volt. A Severusok – és különösen Alexander Severus – idején élénk császári jogalkotási tevékenység is folyt, s maga Ulpianus határozta meg a korszakot jellemző két jogi maximát is: „*quod principis placuit legis habet vigorem*” (azaz „ami a császárnak tetszik, törvényerővel bír”),¹²⁸ és „*princeps legibus solutus est*” (azaz „a császár a törvények felett áll”). A birodalmat keletről és a germán törzsek felől fenyegető katonai veszélyt azonban ő sem tudta elhárítani, így a germaniai hadjárat során kitört zendülés alkalmával a katonák anyjával és a *praefectus praetorio* Paulusszal együtt megölték. Így halálával a Severus dinasztia uralma is megszűnt, s vele együtt a római *principatus* viszonylagos stabilitása is a múlté lett.¹²⁹

6. A katonai anarchia időszaka (235-284)

Ötven év alatt – az ellencsászárokkal együtt – negyven császár követte egymást a trónon, s közülük csak keveseknek adatott meg a természetes halál lehetősége. A feltételek nehezebbé válása ellenére a birodalom monarchikus jellege tovább erősödött. A *senatus* jelentősége a korszak végére megszűnt, így amikor a katonák 285-ben felszólították a *senatust*, hogy jelöljön *princepst*, ekkor a *senatorok* azt válaszolták, hogy ez a jog a hadsereget illeti meg.¹³⁰ A több császárt is felvonultató korszakban csak Gallienus (253—268), Aurelianus (270-275) és Probus (276-283) uralkodása nyúlt hosszabb időre, így érdemi közjogi jellegű reformokat is csak nekik volt lehetőségük kezdeményezni.

¹²⁷ PETIT 1974b, 50-53.

¹²⁸ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015, 59.

¹²⁹ ROMAN 1998, 10-108.

¹³⁰ HUMBERT 2011, 386.

Gallienus (253-268) a súlyos válság közepette katonailag stabilizálta a birodalom helyzetét, s rövid időre lélegzethez jutva katonai és közigazgatási reformokat hajtott végre. Elsősorban *senatus*-ellenes politikát folytatott, mivel úgy vélte, hogy a trónért zajló harcok, a párhuzamosan jelentkező uralkodói igények mögött gyakran a *senatori* csoportok ambíciói húzódnak meg. Ezért a *senatori* rendűeket a hadsereg vezetésében és a provinciák élére történő kinevezéseknél háttérbe szorította. Így a provinciák élére a távollévő szenátori rendű kormányzók helyett *praesese*ket nevezett ki, akik már lovagrendűek is lehettek. Gallienus meggyilkolását követően elsősorban illír katonacsászárok kerültek a trónra.¹³¹

Aurelianus (270-275) uralkodása idején több külső veszélyt is elhárított (Galliában az alamanok és a frankok, Kis-Ázsiában a gótok, a Duna mentén a vandálok támadását). A birodalom politikai egységének helyreállításán is sikerrel munkálkodott, így joggal viselte a *restitutor orbis terrarum* („a földkerekség rendjének helyreállítója”) címet. Emellett állami kontroll alá vonta a létfenntartáshoz szükséges mesterségek szervezeteit (pl. *corpus pistorumot*, a pékek testületét), és rendszeresítette a kötelező ingyenes közmunkákat (*munusok*, a görög városállamokban *leiturgia*), így a magántevékenységek felsőbb állami érdekek alá rendelésének gondolatát valósította meg.¹³² A rend helyreállítására tett kísérletei azonban sem a provinciái, sem az itáliai polgárokat nem nyugtatták meg. A rómaiak ekkor kezdték el falakkal körülvenni városaikat, így Aurelianus kezdeményezte a róla elnevezett, (aurelianuszi városfal) Rómát körülvevő fal építését (19 km hosszú, átlagosan 8 méter magas).¹³³

Probus (276-283) kezdetben Aurelianus egyik alvezéréként, katonaként szolgált, majd sikereinek köszönhetően császárrá választották. Megszilárdította a Rajna-Duna határt, és Egyiptomot is pacifikálta. Az állandó háborúk és a járványok miatt elnéptelenedő provinciákba a legyőzött barbár népeket igyekezett betelepíteni, a császári birtokokon pedig örökös kishaszonbérloői (*colonusi*) jogállást kaptak. Győzelmei után elterjedt az a hír, hogy a légiók egy részét is leszerelné, ezért az ellene kirobbant katonai lázadás során megölték.¹³⁴

A korszakot végül egy illír testőrtiszt, G. Valerius Diocles 284-ben császárrá történő kikiáltása zárta le, aki Diocletianus néven (284-305) több mint két évtizeden keresztül uralkodva egy új közjogi berendezkedés, a *dominatus* rendszerének megalapítója lett.¹³⁵

¹³¹ PETIT 1974b, 193-203.

¹³² HUMBERT 2011, 386.

¹³³ PETIT 1974b, 175-179.

¹³⁴ GRIMAL 1993, 173.

¹³⁵ WILLIAMS 2006.

3. fejezet: A *principatus* államszervezete

A *principatus* államszervezetét tárgyaló fejezet elsőként a központi kormányzat felépítésével, ennek keretében a *princeps*szel és a köztársasági intézmények működésével foglalkozik. Ezt követően a birodalomra kiépülő római állam tagolt közigazgatási felépítésére tér rá, amelynek keretében külön hangsúlyt kívánok helyezni a központi közigazgatásnak, Róma városának, Itáliának és a provinciák rendszerének bemutatására.

1. A *principatus* központi kormányzata

A *principatus* államszervezetének jellegét erősen meghatározta az a történeti adottság, hogy a köztársasági intézményrendszer a Kr. e. 1. századra végérvényesen válságba került, miután a városállami hivatali szervezet a birodalomra nőtt állam feladatait már nem tudta hatékonyan ellátni. A köztársaság utolsó évszázadának politikai válságai ugyanakkor bebizonyították, hogy a rómaiak továbbra is idegenkednek a monarchiától, a királyság korának rossz tapasztalatai miatt. Ugyanakkor a tekintéllyel és katonai erővel is rendelkező vezető személyiségek befolyása jelentős szerepet játszott. Ezzel összefüggésben alakította ki Augustus a *principatus*nak nevezett új állami berendezkedést, amelynek három fő pillére a *princeps* személyes hatalma, a működési rendjében megváltozott, de továbbra is funkcionáló köztársasági államszervek és az újonnan kialakított császári hivatalnokszervezet volt.¹³⁶

1. 1. A *princeps* jogállása

Augustus hatalmának valódi alapja a személyéhez hűségesküvel kapcsolódó állandó zsoldoshadsereg, amelynek fenntartását a *princeps*¹³⁷ jelentős magánvagyonára és a rendelkezése alatt álló adóbevétel biztosította. Egyiptom provincia a *princeps* magánvagyonára lett, melynek birtoklása Róma gabonaellátása szempontjából volt kulcsfontosságú. Ezek a gazdasági alapok tették lehetővé számára, hogy éppen annyi hivatalos ragadjon magához,

¹³⁶ DE MARTINO 1962, 234-274.

¹³⁷ BÉRANGER 1953, 14.

amennyi szükséges volt egyeduralma törvényességének megteremtéséhez, egyúttal megőrizve azt a látszatot, hogy a köztársasági intézményrendszer továbbra is működik.¹³⁸

Maguk a hivatalok elnevezésükben ugyan kapcsolódnak egyes köztársasági magisztratúrákhoz, azoktól azonban nem csupán tartalmukban térnek el, hanem abban is, hogy esetükben nem érvényesült sem az annuitás, sem a kollegialitás elve. Közülük az *imperium proconsulare* és a *tribunicia potestas* kulcsfontosságú a *principatus* jogi megalapozása szempontjából.

Az *imperium proconsulare maius* biztosítja az állami főhatalmat nem csupán a *princeps* közvetlen igazgatása alatt álló, még nem pacifikált provinciák, hanem a szenátus irányítása alatti tartományok helytartói felett is. Mivel a hadsereg csak a provinciákban állomásozhatott, ez az *imperium* legalizálta a hadsereg feletti főparancsnokságot, lehetővé tette a szomszéd államokkal való szerződéskötés jogát, s ezen keresztül a külpolitika irányítását. A *princeps proconsuli imperium*ának köszönhetően már nem egy meghatározott provinciához kapcsolódott a hatalma, hanem elszakadt a területhez kötöttség és az *annuitas* köztársasági követelményétől.¹³⁹ Ez a *proconsuli imperium* lehetővé tette számára, hogy katonai parancsnokként, *edictumok* kihirdetőjeként és az igazságszolgáltatás aktív résztvevőjeként is szerepet játszhasson a római államéletben.

A *tribunicia potestas* a már korábban elnyert sérthetetlenség és az egyes polgár védelmében gyakorolható *ius auxilii* mellé biztosítja a *tribunusi* jogok teljességét, így a népgyűlés (a *concilium plebis*) és a szenátus összehívásának jogát, valamint a vétőjogot (*ius intercessionis*) valamennyi magisztrátus hivatali intézkedésével szemben. A *ius auxilii* jogának különös jelentőséget kölcsönöz, hogy ez lesz a kiindulópontja a császárhoz a rendes bírósági ítéletek ellen benyújtható fellebbezéseknek, illetve az *extraordinaria cognitiónak*.¹⁴⁰

Hatalmi jogosítványait Augustus, hasonlóképpen utódai is, csak személyükre szólóan nyerik el, és azok a *princeps* halálával visszazállnak a szenátusra és a népgyűlésre. A tényleges erőviszonyoknak megfelelően azonban a szenátus a legritkább esetekben volt képes saját akaratát érvényesíteni, így utódlásáról többnyire maga a *princeps* tudott még életében gondoskodni. Minthogy a közvélemény ezt tudomásul vette, a *principatus* államberendezése mintegy szokásjogi úton intézményesült. A Iulius-Claudius és Flavius dinasztiák (Kr. u. 14–96) esetében az uralkodó saját családjának valamelyik tagját jelölte utódjául. A 2. század gyakorlata ettől eltérően az volt, hogy az uralkodó még életében örökbe

¹³⁸ GAUDEMET 1982, 457-458.

¹³⁹ HUMBERT 2011, 387.

¹⁴⁰ HUMBERT 2011, 387-388.

fogadta, néha társuralkodóként is maga mellé vette valamelyik rátermett munkatársát, s azt jelölte ki utódjának (Kr. u. 96–192 között az adoptált császárok: Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius). A *principatus* hatalom meggyengülésének időszakában több alkalommal a császári testőrség vagy a hadsereg erőszakolta rá akaratát a szenátusra.

1.2. Köztársasági intézmények a *principatus* alatt

A „helyreállított köztársaság” eszméjének megfelelően a *respublica* intézményei formailag ugyan fennmaradtak, de az állami főhatalom császárra szállása folytán jelentőségük csökkent vagy teljesen elenyészett.

A magisztratúrák közül a változás értelemszerűen főleg azokat sújtotta, amelyek korábban a császár fő jogosítványait foglalták magukba, míg a többieket kevésbé érintette.

A *consulok imperiuma* a maga egészében a császárra szállt. Jogaikból csupán a szenátus ülésein való elnöklés maradt, s folytatódott az a hagyomány, hogy a naptári évet a hivatalban lévő konzulpárról nevezték el. A lényegében pusztá címmé vált tisztséget a császárok kitüntetésként adományozták. Emiatt egy-egy hivatali évben gyakorta több hivatalnokpár váltotta egymást: az évnek nevet adó *consules ordinarii*-t a *consules suffecti*.¹⁴¹ Megszűnt hivatali hatalmuk helyébe a konzulok néhány új feladatkört kaptak a jogszolgáltatás területén (császári rendkívüli büntető és polgári bíraskodás, peren kívüli jogszolgáltatás).¹⁴²

A néptribunusok tisztsége a *tribunicia potestas* császárra szállása folytán veszítette jelentőségét.¹⁴³ A továbbiakban csupán a császári *extraordinaria cognitio*ban kaptak néhány feladatot. Hasonló sorsra jutott a *ensorok* hivatala is. A tisztséget Kr. e. 22-től fogva önállóan nem is töltötték be, hanem feladataikat maguk a császárok látták el, és pedig vagy magukra ruháztatták a tisztséget, vagy pusztán az őket megillető konzuli *imperium* alapján.¹⁴⁴

A *quaestorok* állampénztár-kezelési hatáskörét Kr. e. 23-tól a *praetores aerarii* veszik át, Nero alatt pedig utóbbiaktól a császári *praefecti aerarii*. A *principatus* alatt ketten a császár közvetlen szolgálatában állnak (*quaestores Augusti*), a többiek pedig a szenátusi provinciák helytartóit segítik.¹⁴⁵

Az alkotmányos rendben végbement változás a polgári *iurisdictio*t gyakorló magisztratúrákat – tekintve, hogy ezek a politikától távolabb álltak – kevésbé érintette.

¹⁴¹ HUMBERT 2011, 403.

¹⁴² DE MARTINO 1962, 549-551.

¹⁴³ DE MARTINO 1962, 556-559.

¹⁴⁴ GAUDEMET 1982, 493.

¹⁴⁵ DE MARTINO 1962, 561-562.

A rendes polgári jogszolgáltatás a *principatus* végéig a *praetor urbanus* és a *praetor peregrinus* feladata maradt, de hatáskörüket szűkítette az egyre nagyobb teret nyerő császári *extraordinaria cognitio*. A többi *praetor* (számuk Claudius óta véglegesen 18) részint a büntetőügyekben eljáró esküdtbíróóságok tanácsait vezeti, részint hatáskörébe utalt különleges ügyekben ítélkezik (szabadságperek, gyámsági, hitbizományi, kincstári perek).¹⁴⁶

Ugyancsak változatlan maradt az *aediles curules* vásárrendészeti és az ehhez kapcsolódó vásárbíráskodási jogköre.¹⁴⁷ Csupán a *cura ludorum* került a *praetorok*, a *cura urbis* és a *cura annonae* pedig császári hivatalnokok hatáskörébe.¹⁴⁸

A népgyűlés már a köztársasági kor végére alkalmatlanná vált arra, hogy a *populus Romanus* legfőbb akaratnyilvánító szerve legyen. Ezen Augustus kísérlete, hogy legalább Itália római kolóniáinak tanácsosai, a *decuriók* írásban küldhessék el szavazatukat a népgyűlésre, még gyakorlati kivitelezhetősége esetén sem tudott volna érdemben változtatni. Mégis, főleg a *principatus* elején, a császárok egyeduralmuk leplezése érdekében szükségesnek látták a népgyűlés továbbélésének látszatát fenntartani.¹⁴⁹

Elvileg továbbra is a népgyűlés hatáskörébe tartozik a köztársasági magisztrátusok választása. Ezt a jogot azonban már Augustus illuzórikussá tette azzal, hogy magának tartotta fenn a jelöltállítás jogát, sőt azt a lehetőséget is, hogy adott tisztségekre egyes jelölteket mások kizárásával kötelezően „ajánlhasson” (*ius commendationis*). A szenátus felé tett gesztus csupán, hogy a főmagisztratúrákra (*consul, praetor*) jelöltek előválogatásának jogát (*destinatio magistratum*) ennek a testületnek engedte át, amit utóda valamennyi tisztségre kiterjesztett, fenntartva azonban az esetleges *commendatio* lehetőségét.¹⁵⁰ A jelölést mint a császár akaratát a *plebs* változtatás nélkül szavazta meg. Később e látszatszavazás is elmaradt, mivel a császár által kinevezett tisztségviselők beiktatását az összegyűlt nép közfelkiáltással (*acclamatio*) jóváhagyta, illetve tudomásul vette. Végül már a konzulok és prétorok is közvetlenül nyerték a császártól kinevezésüket.¹⁵¹

Hasonló a sorsa a népgyűlés törvényhozási tevékenységének. Augustus még a népgyűléssel szavaztatta meg reformtörvényeit, de Claudius alatt már megszűnik a népgyűlés általi törvényalkotás, s ezt a feladatot a szenátus veszi át.¹⁵²

¹⁴⁶ DE MARTINO 1962, 551-555.

¹⁴⁷ GAUDEMET 1982, 493.

¹⁴⁸ DE MARTINO 1962, 559-561.

¹⁴⁹ GAUDEMET 1982, 485.

¹⁵⁰ GAUDEMET 1982, 486.

¹⁵¹ DE MARTINO 1962, 513-545.

¹⁵² GAUDEMET 1982, 485-486.

Valódi politikai súlyát a magisztrátusokhoz hasonlóan a hajdan nagyhatalmú szenátus is elvesztette. A külpolitika irányítása, a hadsereg fenntartása és felhasználása, az ehhez szükséges anyagi eszközök biztosítása, valamint az államvezetéshez szorosan kapcsolódó funkciók a császár kezében összpontosultak. A Kr. e. 27-ben történt kiegyezés csupán a provinciák egy részének igazgatását és a köztársasági állampénztárral (*aerarium*) való rendelkezést hagyta meg a szenátusnak, bár a császárnak módja volt ezekbe az ügyekbe is beavatkozni.¹⁵³

Más oldalról a szenátus szélesebb körű jogosítványokhoz jutott olyan kérdésekben, amelyek korábban népgyűlési hatáskörbe tartoztak. A köztársasági magisztrátusok választása körüli teendők bővülése mellett jogalkotói szerepet is betöltött mindaddig, amíg a császár jogalkotói hatalma elismerésre nem jutott. A *principatus* elejétől hatáskörébe kerültek olyan bűncselekmények, amelyekben a *quaestiones perpetuae* nem ítéleztek, továbbá rendi bírósággént olyan politikailag kényes ügyek, amelyekben a császári ház vagy a szenátus tagjai voltak érintettek.¹⁵⁴ Büntetőbíráskodási hatáskörét azonban az 1. század közepétől a császári bíróságok vették át.¹⁵⁵

2. A közigazgatás rendszere a *principatus* időszakában

Hatalmi célkitűzéseik megvalósításához Augustus és utódai kiterjedt apparátust hoztak létre, eredetileg magánalkalmazottaikból, akikből idővel új állami intézményrendszer jött létre a meghagyott köztársasági szervek mellett, utóbbiakat az idők során egyre inkább háttérbe szorítva. Hivatali hatalmuk alapja többé nem a megválasztás, hanem a *princeps*nek az a hatalma, hogy jogosultságainak gyakorlását másokra bízhatja (*delegare, mandare*), akiket belátása szerint nevez ki és bocsát el. A rájuk átruházott hatalom ezért megszűnik a kinevező császár halálával, hacsak az utód őket kifejezetten vagy hallgatólag meg nem erősíti. Az új apparátus tagjai ezentúl már nem laikus politikusok, hanem rátermettségük és hozzáértésük alapján kinevezett hivatalnokok, akik szolgálataikért rangsoruk szerint megállapított díjazást (*salarium*) kapnak.

A főként lovagrendiekből kinevezett főtisztviselők, a *praefectusok* a császárt Róma és Itália és a provinciák kormányzatában helyettesítették.

¹⁵³ DE MARTINO 1962, 486-511.

¹⁵⁴ HUMBERT 2011, 400-401.

¹⁵⁵ DE MARTINO 1962, 496-509.

A *praefectus praetorio* hivatali rangját tekintve csupán kevésbé áll mögötte a *praefectus urbi*, Róma városának rendőrfőnöke. Hivatalának polgári jellege ellenére parancsnoksága alatt áll a városi rendőrség (*cohors urbana*), amelynek segítségével a fővárosi közrend fenntartásáról gondoskodott, átvéve az *aedilisek* hatáskörét. Emellett Rómában s a város határától számított 100 mérföldön belül bíraskodott a hatáskörébe utalt büntető és polgári ügyekben. Ítéletei ellen a császárhoz lehetett fellebbezni. Egyedüli *praefectus*, akinek a tisztét szenátori rangúval töltötték be.¹⁵⁶

Rangban a *praefectus urbi*t követi a *praefectus vigilum*, a városi vagyonszolgálat és tűzoltóság 7 *cohors*nyi csapatának parancsnoka. A szervezet Augustus alatti felállítását a polgárháborús időkben meggyengült közbiztonság helyreállítása és a proletár lakónegyedek fokozott tűzveszélyessége indokolta. A tisztséghez kapcsolódott egy szűkebb körű büntető- és polgári bíraskodás.¹⁵⁷

A főváros élelemellátását már Augustus elvonta az *aedilisektől* és feladatukat a *praefectus annonae*-re bízta, aki kiterjedt jogosítványokat kapott gazdasági tekintetben, főleg avégett, hogy biztosítani tudja a *frumentatiót*, az ingyenes gabonajuttatást a városi lakosság részére.

A császári igazgatás kiterjesztése Itáliára és a provinciákra rendkívül megnövelte a központi és a helyi szervek közötti iratforgalmat. Ennek lebonyolítására szervezték meg az állami postaszolgálatot (*cursus publicus*), élén a *praefectus vehiculorum*mal, a birodalmi „főpostamesterrel”.

A szenátori rangú *curatorok*ra bíztak néhány olyan, politikai szempontból kevésbé jelentős, inkább műszaki jellegű – korábban a *ensorok* és az *aedilisek* kompetenciájába tartozó – feladatkör ellátását, mint a közmunkák, vízvezetékek, csatornák, hadifontosságú utak, a Tiberis mederfelügyelete.¹⁵⁸

Egyes jogosítványai gyakorlásának főtisztviselőkre delegálása ellenére a birodalom kormányzati feladatai végső soron a *princeps* kezében összpontosultak, akinek sokrétű teendői ellátásához szüksége volt saját ügyintéző hivatali apparátusra. E célra eleinte a császárok saját felszabadítottjaikat, többnyire művelt görögöket alkalmaztak, egyszersmind magánügyeik intézőiként is. Ebből a magántitkárságból Claudius császár (41–54) állandó kancelláriákat (*scriniumok*) hozott létre: az „*a memoria*” feladata volt a fontos állami események feljegyzése és a császári hivatalnokok személyzeti ügyeinek intézése, köztük a kinevezési okiratok kiállítását; az „*a rationibus*” a császári kincstár (*fiscus Caesaris*) kezelését

¹⁵⁶ DE MARTINO 1962, 570-575.

¹⁵⁷ DE MARTINO 1962, 582-585.

¹⁵⁸ DE MARTINO 1962, 585-588.

ellenőrizte mint „legfőbb állami számvevőszék”; az „*ab epistulis*” a hivatalok jelentéseivel és megkereséseikkel foglalkozott, míg az „*a libellis*” a magánosok beadványaival és kérelmeivel. Hadrianus (117–138) alatt ezekhez még két további *scrinium* járul: az „*a cognitionibus*” a jogi döntvények, az „*a bibliothecis*” pedig az irattárak, levéltárak és könyvtárak osztálya.¹⁵⁹ Alatta lettek végleges államszervek a kancelláriák, élükön lovagrendi hivatalvezetőkkel (*principales officiorum*), állami fizetéssel.

Hadrianus alatt válik valódi államtanácsná a *consilium principis*.¹⁶⁰ Ennek tagjait korábban a császár belátása szerint válogatta össze, ezen túl fizetett állandó tagokból (*assessore*s) áll, köztük jeles jogtudósokkal. Üléseiken a császár távollétében a *praefectus praetorio* elnököl.¹⁶¹

2.1. A *principatus* központi igazgatása

Vizsgálódásainkat a központi igazgatással kezdjük, amelynek keretében egyrészt a *princeps* közvetlen környezetét, a politikai jelentőséggel is bíró munkatársait, a császári kancelláriát, a *praefectus praetoriót*, majd végül a pénzügyi kérdésekben eljáró központi államszerveket kívánom górcső alá venni.¹⁶²

2.1.1. A *princeps* közvetlen munkatársai

A *princeps*, mivel saját személyében testesíti meg a róla elnevezett rendszert, egyúttal biztosítja a közigazgatás egységét és stabilitását is.¹⁶³ Ennek a szerepnek elsősorban a közéleti események, állami ünnepek alkalmával kialakított rítusok során, főként a közvetlen környezetéhez tartozó családtagok, rabszolgák, *cliensek* és barátok közreműködésével tud a *princeps* megfelelni. Az államügyek intézése során a *princeps* létrehozott egy szűkebb baráti, tanácsadói kört, akiknek saját portréjával ellátott aranygyűrűt adományozott, amely megkülönböztette az ezt viselő személyeket a többiektől, s ennek segítségével könnyebben az uralkodó közelébe kerülhettek. Ebben a sajátos gesztusban egyes szereplők a *principatus*

¹⁵⁹ GAUDEMET 1982,480-481.

¹⁶⁰ CROOK 1955, 56-65.

¹⁶¹ ZLINSZKY 1994,180-188.

¹⁶² FÖLDI – HAMZA 2014, 49.

¹⁶³ COGITORE 2002.

protokolljának alapjait látják.¹⁶⁴ Emellett a *princeps* lakóhelyén számos közfeladatokhoz kapcsolódó magánjellegű tisztséget is el kellett látni. Ide tartozott mindenekelőtt a *princeps* magánlakosztályát irányító felszabadított (*a cubiculo*), az öltözetéért és az ékszereiért felelős (*ab ornamentis*), illetve a már Tiberius alatt kialakított poszt, amelyik az uralkodó szabadidejének megszervezését intézte (*a voluptatibus*). Miután a császárok közül többen is, így főleg Claudius – amint azt a továbbiakban majd részletesen is látni fogjuk – különös érdeklődést mutatott a pénzügyi és a vagyoni kérdések iránt, külön felelőst bízott meg magánvagyonának kezelésével. A *princeps* az állam egyik leggazdagabb polgárként jelentős tulajdonnal rendelkezett, s ennek igazgatásával külön személyzet foglalkozott, a költségek és a bevételek pedig egy külön erre a célra rendelt pénztárba folytak be. Ennek a császári vagyonnak (*patrimonium Augusti*) a működtetését szolgáló pénztár bevételei a császári *familiához* tartozó felszabadítottak és családtagok adományaiból és hagyatékaiból, az ingatlanok jövedelmeiből és a papirusz monopólium után fizetett díjakból keletkeztek.¹⁶⁵ Ezek a jövedelmek tették lehetővé, hogy a *princeps* saját vagyonából ingyenes játékokat, előadásokat szervezhessen a nép számára.¹⁶⁶ Emellett ezekből a bevételekből jutott pénz a könyvtár kiadásainak, a középítkezéseknek, valamint a császári paloták karbantartási költségeinek finanszírozására is. Claudius még egyik felszabadítottját bízta meg a könyvtár pénzügyeinek vezetésével, s valószínűsíthetően ugyanígy egy külön személy volt felelős a karbantartási munkálatokért (*ratio castrensis*). Az állami ünnepek közül kiemelkedett a Claudius által Róma alapításának 800. évében, 47-ben megtartott, az ősi római hagyományokon alapuló százados játékok (*ludi saeculares*).¹⁶⁷ A játékok eredete azon a római felfogáson alapult, hogy az időben kozmikus ciklusok követik egymást, amit ők korszakoknak fogtak fel, s amit etruszk hatásra századoknak neveztek. Ezek a századok azonban nem tekinthetők egy pontosan meghatározott időintervallumnak, s főként nem száz évet jelentettek, hanem egy olyan ciklust jelöltek, amely akkor fejeződött be, amikor a legutolsó személy is meghalt, aki a periódus kezdetén született.¹⁶⁸ Ez általában nagyjából száztíz évet jelölt, a Claudius megelőzően szervezett utolsó százados játékokat azonban csak 64 évvel korábban, Augustus idején, Kr. e. 17-ben tartották.¹⁶⁹ A százados játékok Claudius általi megszervezése mellett szólhatott a város alapításának jubileuma, s annak a híres

¹⁶⁴ LEFEBVRE 2011, 47.

¹⁶⁵ MAURO Bari 2012.

¹⁶⁶ GEDEON 2005, 29.

¹⁶⁷ Tac. Ann. 11, 11; Suet. Cl. 21, 4-5.

¹⁶⁸ GEDEON 2005, 26.

¹⁶⁹ COARELLI 1993, 211-245.

mondhatnak a kihirdetéséhez fűződő presztízs, amivel a játékok kezdődtek, miszerint „*senki nem látta még és senki nem láthatja újra*”.¹⁷⁰

2.1.2. A *princeps* által politikai szempontok alapján kiválasztott tisztségviselők

A közvetlen munkatársak kiválasztása elsőrangú prioritás minden közigazgatási vezető testület, illetve szervezet számára, azonban a *princeps* nem mindig dönthetett teljesen szabadon arról, hogy kit vesz maga mellé. Így természetesen a családtagjai és személyes kiválasztottjai mellett a kinevezésekkor a két vezető társadalmi réteg, a szenátori és a lovagi rend érdekeire is tekintettel kellett lennie. Közismert, hogy a Julius-Claudius császárok idejében a családon belüli öröklés nem foglalta még magába a hatalom megszerzését, ennek ellenére igyekeztek legközelebbi családtagjaikra átruházni azt.¹⁷¹ Ennek elősegítése érdekében a házasságok elsődleges politikai kérdéssé váltak, hiszen az előkelő családokkal való rokonság megkönnyítette a *princeps*i cím megszerzését. A *princeps* felesége így gyakran a nagy tiszteletnek örvendő *Augusta* (pl. Agrippina) címet viselte, az elsőszámú örökösnek kiválasztottak pedig általában már fiatal korukban megkapták a *princeps juventutis* (pl. Néró) titulust. Ők természetesen Claudius legszűkebb tanácsadói köréhez tartoztak, de emellett kialakultak egy állandó tanácsadó testület, a későbbi *consilium principis* csírái is. Claudius ide elsősorban a szakértelemmel rendelkező felszabadítottjait hívta meg, de szenátorokat és lovagi rangú tisztviselőket is találhatunk köztük.¹⁷² A tanácsadó testületbe egyrészt a *princeps*szel magán- és politikai kapcsolatban is lévők, mondhatni baráti viszonyban állók (*amici*), másrészt az egyes katonai hadjáratokban a kíséretében érdemeket szerző, s hozzá inkább politikai szálon kapcsolódó (*comites*) személyek kerülhettek be. Claudius *consilium*ának tagja volt Turranius, aki Claudius *amicusa* lévén a *praefectus annonae* tisztséget is ellátta 48-ig.¹⁷³ Lusius Geta szintén *amicusa* volt a *princeps*nek, a *praefectus praetorio* tisztségét is betöltötte, amelyről 52-ben lemondott, majd 54-ben *praefectus Aegyptus* is volt.¹⁷⁴ Ugyancsak baráti viszonyt tartott fenn a császár L. Vitelliusszal, aki uralkodása alatt kétszer betöltötte a *consuli* tisztséget (43-ban és 47-ben), majd Claudiuszal együtt 47-ben *ensorok* is voltak.¹⁷⁵ Vitellius Claudius utódának, Nérónak a halálát követő évben (69-ben) a Rajna menti légióknak köszönhetően néhány hónapnyi időre *princeps* is

¹⁷⁰ RENUCCI 2012, 330.

¹⁷¹ PARSİ 1963.

¹⁷² CROOK 1955, 40-45.

¹⁷³ Tac. Ann. 12, 41; CROOK, 1955. 186-187.

¹⁷⁴ Tac. Ann. 11, 31 et ib. 12,42; CROOK 1955. 173.

¹⁷⁵ Tac. Ann. 6. 32 et ib. 11, 33; Dio. 59,27,6; CROOK 1955. 189.

lett.¹⁷⁶ Ugyancsak magisztrátus-társa volt Claudiusnak C. Caecina Largus, akivel együtt töltötték be a *consuli* tisztséget 42-ben.¹⁷⁷ Felszabadított rabszolgái közül Pallas, Callistus, Narcissus voltak még *consilium*ának tagjai.¹⁷⁸ A *consilium* működésének a kezdetekben még nem voltak kialakult szabályai, a *princeps* azt hívott meg, akit a tárgyalt téma szempontjából jónak látott. A *consilium* elsősorban bírósági és közigazgatási ügyekben adott tanácsot Claudiusnak.¹⁷⁹

A formátlanul működő császári tanácsadói testület mellett már a *principatus* kezdeti időszakában is egyre nagyobb politikai szereppel bírt a *praefectus praetorio*. Magát a tisztséget még Augustus alapította Kr. e. 2-ben abból a célból, hogy a *princeps* személyi biztonságáért felelős testőr csapatok parancsnoka legyen. Hagyományosan egy lovagrendű személy töltötte be, s egyben a *procuratori* életpálya csúcsát is jelentette. A *praefectus praetoriót* maga a *princeps* nevezte ki tetszése szerint, az általa megállapított hatáskörökkel, majd az idők során császári jogköreinek egyre jelentősebb részét delegálta számára.¹⁸⁰ A kezdeti időkben a testőr csapatok is a városon kívül állomásoztak, csak Tiberius idejében, Kr. e. 23-ban került sor a főhadiszállásuk, a *castra praetoria* Róma falain belül történő megalapítására. Claudius uralkodásának idején Catonius Iustus, Rufrius Pollio, Crispinus és Lusius Geta töltötte be a *praefectus praetorio* tisztségét.¹⁸¹

2.1.3. A császári kancellária

Claudius közigazgatásának legerőteljesebb reformjai egyértelműen a császári kancellária megújítását érintik. A kancellárián belül szakterület szerinti felosztásban a négy ügyosztályt (*officia*) hoztak létre, amelyeknek a tevékenysége a mai minisztériumi működéssel rokonítható.¹⁸² Ezek közül a *princeps* hivatalos levelezését végző *ab epistulist* kell elsőként említenünk, amelynek élén Claudius felszabadítottja, Narcissus állt.¹⁸³ Az *ab epistulis* ügyosztály feladatai közé tartozott a helyi közigazgatási tisztviselőkhöz intézett utasítások (*mandata*) megszerkesztése is, így munkáját feltehetően titkárok és az iratok archiválását végző személyzet segítette. Emellett tevékenységi körébe tartozott a magánszemélyek, a köztisztviselők, a városok és a különböző tisztviselők által a *princeps*hez

¹⁷⁶ Suet. Vit. 3, 1.

¹⁷⁷ Tac. Ann. 11, 33; CROOK 1955. 155.

¹⁷⁸ CROOK 1955. 42.

¹⁷⁹ LEFEBVRE 2011, 55-62.

¹⁸⁰ PETIT 1968.

¹⁸¹ MOLIN 2007, 204-213.

¹⁸² MOMIGLIANO 1961, 43.

¹⁸³ Suet. Cl., 28,

intézett jogi kérdésekre adott szakvélemények elkészítése is. A *princeps* által adott jogi szakvélemény elkészülhetett udvariassági formulákat is tartalmazó külön levél formájában (*epistula*) vagy egyszerűen a kérdést tartalmazó irat alá (*subscriptio*) feljegyezve. Narcissus mint felszabadított rabszolga vezetői tevékenysége azt is eredményezhette, hogy ő fogalmazott meg utasításokat a szenátori és lovagrendi provinciai kormányzók felé. Valószínűsíthető, hogy az emiatt vele szemben kialakult ellenszenv is hozzájárulhatott a történetírásban elterjedt kép kialakulásához, miszerint mesés gazdagsággal rendelkezett.¹⁸⁴ A korszakban a legnagyobb vagyonok is 30-60 millió *sestertius* nagyságúak voltak, de ritkán lépték túl a 30 milliót, így Narcissus vagyonát tízmillió drachmára (40 millió *sestertius*-nak felel meg) becsülő Cassius Dio sorai mindenképpen arról árulkodnak, hogy szakértelme anyagi elismerésben részesült.¹⁸⁵ Emellett Claudius erkölcsi megbecsülést is nyújtott a szolgálatában állóknak, így felszabadítottjainak is azzal, hogy felújított egy régi köztársasági hagyományt, amely a köztársasági címek valós tartalom nélküli viselésében állt. Ilyen volt az *ornamenta consularia*, amely tisztséget a Rómával jó viszonyt ápoló királyok viselhették.¹⁸⁶ A magisztrátusi címek közül a *quaestori* volt ugyan a legalacsonyabb, de egy volt rabszolgának hatalmas elismerést jelentett, amikor megkapta az *ornamenta quaestoriát*.¹⁸⁷

Másik jelentős egység volt a pénzügyekkel foglalkozó, s így a *fiscus* és a császári vagyon (*patrimonium*) könyvelését végző *a rationibus* ügyosztály a görög származású Pallas vezetésével, aki már Claudius uralkodását megelőzően is fontos tisztségeket töltött be, s csak 54-55-ben Néró uralkodása alatt kellett lemondania hivataláról.¹⁸⁸ Tacitus azt írta róla, hogy a többi ügyosztály tekintetében is döntő befolyással bírt, s érdemei elismeréseként a császár *quaestori* és *praetori* címmel is felruházta.¹⁸⁹ Az *ornamenta praetoriát* a híres *senatusconsultum Claudianum*-ra tett javaslatáért kapta, amelynek értelmében a szenátus 52-ben hozott döntése alapján a más rabszolgájával a tulajdonosa jóváhagyása nélkül nemi viszonyt folytató római polgárnő a kapcsolat megszüntetésére irányuló harmadszori felszólítás után maga is rabszolga lett.¹⁹⁰ Ugyanakkor szintén Tacitus szerint ő kezdeményezte Néró Claudius általi örökbefogadását annak ellenére, hogy a *princeps* Britannicus személyében rendelkezett már fiúörökösrel. Ennek okát Tacitus abban látta, hogy Pallas házasságtörő

¹⁸⁴ RENUCCI 2012, 302.

¹⁸⁵ Cass. Dio. , 60, 34.

¹⁸⁶ LAURENDI 2012.

¹⁸⁷ Suet. Cl. 28.

¹⁸⁸ LEVICK 2002, 81, 94.

¹⁸⁹ Tac. Ann. 13, 14,

¹⁹⁰ SIRKS 1994, 436-437.

kapcsolatot tartott fenn Agrippinával, Claudius negyedik feleségével.¹⁹¹ Mindenesetre a pénzügyi ismeretei révén rálátással rendelkezett az állam teljes működésére, ismerte az adóként befolyó összegek nagyságát, a légiók kiadásait, illetve a császári provinciák mérlegét is ő készítette el.¹⁹²

A magánszemélyek beadványait kezelő *a libellis* ügyosztály Callistus vezetésével jogi szakértői véleményeket készített abból a célból, hogy a *princeps* minél megalapozottabb választ adhasson a hozzá érkező kérelmekre. Callistus Caligula felszabadítottja volt, felemelkedését annak is köszönhetette, hogy *patronusa* halálát követően ő volt az egyik támogatója Claudius *princeps*sé választásának.¹⁹³ Miután már Caligula idején is vezető szerepet játszott, Claudius negyedik házasságkötése előtt ő egy nagy vagyonnal rendelkező előkelő római nőt, Lollia Paulinát ajánlotta, aki rövid ideig régi urának felesége is volt.

A császári nyilvántartások és a könyvtári ügyek osztálya, *a studiis* Polybius vezetése alatt állt, aki Momigliano véleménye szerint a művészeti és irodalmi kérdések eldöntésénél, valamint a vallási ügyekben is segítette Claudius munkáját.¹⁹⁴

Áttekintve Claudius kancelláriai reformjait világosan kitűnik, hogy ő a származás helyett a szakértelmet tekintette lényegesebbnek a fontos ügyosztályok élére történő kinevezésekkor. A felszabadítottak előtérbe kerülését segítette Claudius korábbi környezete, ami miatt jobban bízott a *libertinusok*ban, másrészt a *principatus* monarchikus jellegének erősödése és a centralizálós törekvések is ezt indokolták. A közigazgatási vezetőket mind anyagilag, mind erkölcsileg megbecsülte.¹⁹⁵

2.1.4. *A praefectus praetorio*

Eredetileg csupán a *princeps* testőrségének parancsnoka volt. Az egyeduralmat gyakorló állami tisztviselők személyes biztonságának védelmére létrehozott testőrség (*custodia Hispanorum*) felállítása még Caesar idejére nyúlt vissza, amelynek tagjait az Ibériai-félszigeten toborozták.¹⁹⁶ Augustus az actiumi csatáig fenntartja, majd ezt követően feloszlatja a Callaguritaninak nevezett testőr csapatot.¹⁹⁷ Ezt követően főként germánokból álló testőrséggel veszi magát körül, melynek élére állította fel Kr. e. 2-ben a *praefectus*

¹⁹¹ Tac. Ann. 12, 25.

¹⁹² LEFEBVRE 2011, 70.

¹⁹³ Flav. Ant. 19, 64-69.

¹⁹⁴ Suet. Cl., 28, ; MOMIGLIANO 1961, 43.

¹⁹⁵ LEVICK 2002, 112.

¹⁹⁶ Suet. Caes., 86.

¹⁹⁷ Suet, Div. Aug., 49,1-2.

praetoriói tisztséget. Kr. u. 9-től azonban a rómaiaknak a germánoktól Teutenburgnál elszenvedett veresége következtében a germán származásúak népszerűtlenné váltak Rómában.

A *praefectus praetorio* a *procuratori* életpálya megkoronázásaként a lovagi rendűek számára létrehozott legmagasabb hivatali rang volt a *principatus* idején.¹⁹⁸ Kinevezése és visszahívása a *princeps* akaratától függött. Maga a tisztség a *principatus* fejlődése során egyre jelentősebb szerepet játszott, mivel a császár az idők során hatásköreinek egyre jelentősebb részét ruházta át rá. Idővel megkapta az *eminentissimus* tiszteletbeli címet, hivatali jelképe pedig a kard lett. A 3. századra a *consuli* jelvényeket és a *clarissimus* címet is viselte, aminek köszönhetően a szenátori rend tagjai közé is kerülhetett. A *praefectus praetorió*nak kinevezettek gyakran a *princeps* bizalmi emberei (például Tiberius idején Seianus vagy Néró alatt Burrus) közül kerülnek ki, így megbízatásuk is csak uralkodásuk idejéig tartott. A 2. századra lojalitásuk és hűségük elismeréseként többen húsz évnél is tovább betöltötték a tisztséget.

A *praefectus praetorio* legfontosabb jogköre katonai volt, melyet hivatalnoktársával osztott meg. A 3. századtól kezdődően egyikük gyakran nem katonai, hanem jogász feladatokat látott el. Parancsnokai voltak a testőrgárdának és a *cohors praetoriá*nak. Egyedül ez a seregtest – kilenc, egyenként ezerfős *cohors praetoria* – állomásozhatott csak Itália területén. Tiberius uralkodásának idején Kr. u. 23-ban Seianus hivatala idején felállítják a helyőrségüket (*castra praetoria*) Róma városfalainak közelében. A *castra praetoria* felállítása központi jelentőségű a testőrgárda életében, hiszen ez szolgál majd bázisul, egyben fegyvertárként kórházként és élelemraktárként is szolgálva ennek a speciális seregtestnek.¹⁹⁹ A *praetorianusok* tizenhat éven keresztül teljesítettek katonai szolgálatot, amelyért évi 750 *denarius* zsoldot kaptak, és katonai rangokat szerezhettek. Ezeknek a lehetőségeknek köszönhetően a rendes szolgálatot ellátókhöz képest tekintélyes előnyökkel rendelkeztek. A 3. század második felében a birodalmat érintő szakadatlan külső támadások idején a *princeps* gyakran egész birodalomrészek katonai védelmét ruházta a *praefectus praetorióra*.

Politikai szempontból is elsőrangú szerepet játszottak, hiszen a 3. századtól kezdődően – különösen a Severusok – már a *senatus* közreműködése nélkül kormányoztak, így a *princeps* szükségszerűen egyre inkább a *praefectus praetorióra* támaszkodott, aki katonai erők parancsnoka is volt, illetve a császári tanácsban (*consilium principis*) az első személy lett. Gyakran kerültek a *praefectus praetoriók* rokonsági kapcsolatba is a császári családdal, így például Septimius Severus (193-211) uralkodása idején Plautius lánya Caracallához ment

¹⁹⁸ Arc. Charis. D. 1,12 (libro singulari de officio praefecti praetorio).

¹⁹⁹ Tacit. Ann., 4,1,1; 4,2,1-2.

feleségül, illetve a szintén már Septimius Severus alatt e tisztséget viselő Timisitheus a későbbi császár, III. Gordianus (238-244) apósa lett.

A Severusok korától, amikor a katonai parancsnokságot hivatalársának kellett átengednie, a császár állandó helyettesévé lett a közigazgatás és a jogszolgáltatás legfelső szintjén. Itáliában Rómától 100 mérföldes körzeten kívül büntető joghatóságot kapott, amit saját nevében gyakorolt, a császárhoz való fellebbezés kizárásával. Emellett a császárt helyettesítve elbírálja a tartományi büntető- és polgári bíróságok ítéletei elleni fellebbezéseket. Bírói ténykedésében jogtudósokból álló *consilium* van segítségére. Így a *praefectus praetoriók* között számos kiemelkedő jogtudóst is találunk. Közülük a legismertebbek Papinianus (203-212 között)²⁰⁰ és Ulpianus (223-ban) voltak.²⁰¹ Emellett a *praefectus praetoriók* a Severusok idején a császári *constitutiók* megszövegezésében is részt vettek.²⁰² Különösen a császárhoz intézett jogi kérdésekre adott válaszok (*rescriptumok*) – legyenek azok *subscriptio* vagy *epistula* formájában – szerkesztésénél játszottak kiemelkedően fontos szerepet.²⁰³ Munkásságuk eredményeképpen az általános magánjogból két állami eredetű jogterületet hoztak létre: a pénzügyi jogot és a katonai jogot.²⁰⁴ Számos olyan szabályt kialakítottak, amelynek köszönhetően a magánjogi viszonyokban a *fiscus* privilégiumokat élvezett.²⁰⁵ Így az államkincstárral szemben nem lehetett elbirtokolni (Modest. D. 41,3,18 és Papin. Inst. Just. 2,6, 9, ...*adversus fiscum usucapio non procedit...*), illetve Caracalla rendelete a *fiscus*nak törvényes privilegizált zálogjogot biztosított az adóköteles teljes vagyonán.²⁰⁶ A pénzügyi jog önálló jogterületként való létrejöttéhez hozzájárult az is, hogy a rendkívüli császári peres eljárások létrehozásával (*extraordinaria cognitio*)²⁰⁷ az állami pénzügyek terén is előtérbe került az államérdek (*utilitas publica*) gondolata.²⁰⁸ A katonai jogban ettől fogva kezdtek el különbséget tenni a katonai bűncselekmények (*proprium militare delictum*) és a közbűncselekmény (*commune delictum*) között.²⁰⁹ Különösen Caracalla uralkodása idején számos, a veterán katonáknak kedvező jogintézmény megerősödött, ilyenek voltak például az Augustus óta létező katonai különvagyon (*peculium castrense*),²¹⁰ illetve a katonai végrendelet (*testamentum militis*).²¹¹

²⁰⁰ GIUFFRÈ 1976, 632-666.

²⁰¹ CRIFÒ 1976, 708-789.

²⁰² NÖRR 1981, 1-46.; CORIAT 1985, 319-348.

²⁰³ CORIAT 1997.

²⁰⁴ VENDRAND-VOYER 1983, 211-311.

²⁰⁵ CORIAT 2007, 187.

²⁰⁶ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2014, 233.

²⁰⁷ BUTI 1982, 29-59.

²⁰⁸ CORIAT 2007, 189.

²⁰⁹ LE BOHEC 2002, 208-213 és 228-247.

²¹⁰ VENDRAND-VOYER 1983, 248-304

Végül a *praefectus praetorio* pénzügyi hatáskörökkel is rendelkezett, amelynek körében a 3. század során egyre növekvő mértékben felügyelte az állami pénzügyi ügyleteket, illetve a vagyonekbe tartozások is a hatáskörébe tartoztak.

2.1.5. A *fiscus* és az *aerarium Saturni*

Claudius reformjainak jelentős elemei voltak a pénzügyi igazgatás területén végrehajtott változtatások. A köztársaság korában az állami kincstár a szenátus ellenőrzése alatt állt, amely a Saturnus templomban székelte (*aerarium Saturni*), itt őrizték ugyanis a magisztrátusok fontosabb iratait is. A városállam birodalommá válásával azonban már többé nem tudta ellátni feladatát, ezért olyan városi pénztárként működött, amelyet a szenátus ellenőrzött, és a magisztrátusok igazgattak.²¹² Augustus korában ugyanakkor létrejött egy második kincstár, a *fiscus* is, amely elsősorban a provinciák által fizetett adók összegyűjtésére szolgált.²¹³ Mindemellett a *principatus* időszakában az *aerarium* is megmaradt, irányítása a *quaestoroktól* átkerült a *praetorokhoz*. Claudius 42-től nagyobb figyelmet fordított az *aerarium Saturni* ügyeire, mivel egy visszaéléssekkel kapcsolatos vád érte a felelős *praetort*. Az eljárást ugyan nem folytatták le ellene, azonban ettől kezdve a *princeps* személyesen felügyelte a kincstári vagyonhoz tartozó dolgok adásvételét és bérletét, ezzel egy időben három volt *praetort* bízott meg a kincstár adósságainak rendezésével. Jelentősebb reformokat valósított meg azzal, hogy 44-ben ismét a *quaestorokra* hárította a kincstári ügyek intézését, a korábbiakhoz képest a működési feltételeket két kérdéskörben módosította is. Egyrészt szakított a magisztrátusok annuitásával, és az új *quaestorok*at három évre bízta meg, másrészt azok hivataluk befejeztével rögtön pályázhattak a *praetori* tisztségre anélkül, hogy *aedilisek* lettek volna.²¹⁴ Így a pénzügyekért felelős megbízatás három szempontból is vonzóvá lett a fiatal jelöltek előtt: a császártól kapták kinevezésüket, három évig elláthatták a feladatot, és karrierjük is felgyorsult a Claudius-i reformoknak köszönhetően. Jelentős újítás volt a *fiscus* mellett a császári koronatulajdont (*patrimonium Augusti*) felelősen működtető szervezetrendszer létrehozása, amely elkülönült saját vagyonától (*res privata*).²¹⁵ A pénzügyeket a központi kormányzat keretében irányító a *rationibus* ügyosztály élén a felszabadított Pallas állt. Ő ellenőrizte a császári provinciákba kinevezett pénzügyi

²¹¹ VENDRAND-VOYER 1983, 211-247; BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2014, 130. és 353.

²¹² MAY 1944, 108-110.

²¹³ Tac. Ann., 13, 29; Suet. Aug., 36; Cass. Dio. 63, 2,1.

²¹⁴ RENUCCI 2012, 292.

²¹⁵ ALFÖLDY 2002, 102.

*procurator*okat és a szenátusi provinciákban található császári magánvagyonot.²¹⁶ A provinciái beosztottjai gyakran lovagrendűek voltak, s a Claudius idejében általánossá vált előtérbe kerülése a felszabadítottaknak feltehetően jelentős érdeksérelemmel is járhatott. A provinciái pénzügyi igazgatás által beszedett jövedelmek a *fiscus*hoz kerültek, s mintegy annak területi pénztáraiként működtek.²¹⁷ Miután a *procurator*ok a provinciákban elsőfokon ítélkeztek a *fiscus*t érintő perekben, másodfokon maga a *princeps* járt el, tehát a pénzügyek teljesen kikerültek a szenátus látóköréből.²¹⁸

2.2. Róma városának közigazgatása

Róma – miután a birodalom számos népének közös hazája (*patria communis*) lett – közigazgatása kiemelt szerepet játszott a *principatus* korában is, mivel a csaknem egymillió népeségű város közúthálózatának, urbanisztikai kérdéseinek, gabonaellátásának, ivóvíz biztosításának és vallási ügyeinek igazgatása rugalmas megoldásokat igényelt. Az *Urbs* közjogi szabályai magukon viselték a *principatus* jellegzetességeit, nevezetesen azt, hogy egyrészt a régi köztársasági intézmények részben tovább működtek, másrészt a monarchikus jelleg erősödésével császári hivatalok is keletkeztek. Ráadásul a régi és az új intézmények közötti hatásköri elkülönülés sem valósult meg tisztán, maradtak nyitott jogi kérdések, amelyeket gyakran politikai jellegű megoldásokkal orvosoltak.²¹⁹ Így elsőként a városi közigazgatásban továbbra is résztvevő régi köztársasági magisztrátusokat, majd az újonnan megjelenő hivatalok közül a *praefectus urbit*, a *praefectus annonae*-t és a *praefectus vigiliūmot*, végül az egyes speciális, az urbanizáció miatt előálló szervezési feladatokkal kapcsolatos tisztségeket tekintjük át.

2.2.1. A köztársasági magisztrátusok az *Urbs* közigazgatásában

A *principatus* meghatározó közjogi sajátosságaként a köztársasági intézmények közül a magisztrátus és a szenátus továbbra is megmaradt, gyakran azonban módosult formában.²²⁰ A Sulla idején kialakult *cursus honorum*nak megfelelően előbb a *quaestori*, majd az *aedilis*

²¹⁶ MAY 1936, 82-83.

²¹⁷ COSME 2011, 79-80.

²¹⁸ RENUCCI 2012, 294-296.

²¹⁹ PETIT 1967, 139-140.

²²⁰ HUMBERT 2011, 402-403.

curulisi vagy *tribunus plebisi*, ezek után a *praetori*, végül a *consuli* hivatal egymás utáni betöltése volt az előmeneteli rend. A régi köztársasági tisztségek közül elsőként a *consulit* szükséges megemlíteni, amit 33 éves kortól kezdődően lehetett betölteni. A két *consules ordinarii* (akikről az évet is elnevezték) mellett gyakran két *consules suffecti* is választottak, akik csak pár hónapig töltötték be a tisztséget. Azokban az években, amikor maga a *princeps* is *consul* volt, különösen nagy tekintélynek számított vele egy időben *consul*-társnak lenni. Megszűnt hivatali hatalmuk helyett igazságszolgáltatási jogköröket vettek át (pl. hitbizományi és gyámsággal kapcsolatos ügyeknél), valamint hivatali évük után a császári közigazgatásban kaphattak megbízásokat.²²¹ Claudius maga is többször betöltötte a *consuli* tisztséget, bár ennek során is mérsékletet mutatott: először még Caligula uralkodásának idején, 37-ben, másodszor 42-ben, harmadszor 43-ban, negyedszer 47-ben és ötödször 51-ben. Csak első *consuli* évét töltötte ki teljesen, a második, harmadik és negyedik csupán két hónapig, míg az ötödik több hónapig tartott ugyan, de az év eltelte előtt már októberben befejeződött.²²² A régi hagyományok szerint a római városfal, a *pomerium* közjogi szempontból elhatárolta egymástól a falakon belüli polgári főhatalmat (*imperium domi*) és az azokon kívülit, a katonait (*imperium militiae*). A *princeps* hatalmának egyik alapja éppen a parancsnoklási jog volt, ezért Augustus Kr. e. 23-ban *consuli* hatalmáról lemondva ezt kivételesen megőrizte Rómán belül is.²²³

A *praetori* magisztratúra, amelyet 33 éves kortól lehetett ellátni, őrzött meg legtöbbet a korábbi jogállásából, mivel a politikától távolabb állva tisztán jogi kérdések felügyelete tartozott jogkörébe. Számukat Tiberius 12 főre emelte, majd Claudius 44-től kezdődően két *praetores aerarii* kinevezésével átszervezte a feladatköröket, s így ők a pénzügyi kérdések felelőseként az államkincstárnál dolgoztak.²²⁴

A *tribunus plebisi* és az *aedilis curulisi* magisztratúrát 27 éves kortól tölthették be a rómaiak. Az *aedilisek* vásárrendészeti és vásárbíráskodási jogköre megmaradt, azonban a többi hatáskörüket a császári hivatalnokok vették át.²²⁵ A néptribunusok a *tribunica potestas princepsre* való átszállása miatt korábbi szerepüket elvesztették, ebben a korban csupán a *plebeius* tisztviselőket megválasztó *consilium plebis* gyűlésein elnököltek.²²⁶

A *quaestorok* száma továbbra is 20 maradt, magát a hivatalt 20 éves kortól lehetett betölteni. A *quaestorok* egyik jelentős része a szenátusi provinciákban teljesített szolgálatot,

²²¹ GAUDEMET 1982, 492.

²²² LEVICK 2002, 125.

²²³ LEFEBVRE 2011, 81.

²²⁴ LEVICK 2002, 125.

²²⁵ NICCOLINI 1932.

²²⁶ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015, 35.

ketten a szenátus és a *princeps*, négyen pedig a *consulok* és a szenátus között láttak el feladatokat.²²⁷

A *cursus honorum*on kívüli magisztrátusok közül a *censorit* megszüntették, a *census* elvégzésének a terhét maga a *princeps* vállalta.²²⁸ Így tett Claudius is, aki 47-48-ban maga látta el a *censori* teendőket.²²⁹ Claudius ebben a jogkörében a *pomeriumot* is megváltoztatta, kiterjesztette az Aventinusra, a Tiberis partvonalára, ahol a raktárak voltak, valamint a Testaccio dombra.²³⁰ A régi köztársasági magisztrátusok szerepet kaptak az új Augustus által Kr. e. 7-ben 14 kerületre (*regiones*) osztott Róma helyi ügyeinek intézésében is. Az egyes kerületek élén álló *magistert* sorshúzással jelölték ki a még működő egy évre választott *aedilisek*, *tribunus plebisek* és *praetorok* közül.²³¹ Így az egyes kerületek igazgatása olyan személyek, a *magisterek* által valósult meg, akik ismerték kerületüket. Ők közreműködtek a közrendért felelős magisztrátusokkal, nyilvántartották a lakókat, amivel elősegítették a vagyoni *census* elkészítését, valamint részt vettek az egyes vallási jellegű kultuszok szertartásainak és az ünnepi játékoknak a szervezésében is.²³²

2.2.2. A *praefectus urbi*

A *praefectus urbi* tisztség *principatus* korabeli létrehozása is Augustus nevéhez fűződik, aki miután a Kr. e. 26-ban az Ibériai-félszigeten folyó háborúk miatt el kellett hagynia Rómát, Valerius Messala Corvinust elsőként nevezte ki erre a posztra, ő azonban saját alkalmatlanságát felismerve néhány nap múlva le is mondott tisztségéről.²³³ Ezt az álláspontot támasztja alá Suetonius szövege, aki arról tett említést, hogy Augustus annak érdekében, hogy a római polgárok mind nagyobb számban vehessenek részt az állami közigazgatásban számos új hivatalt hozott létre, s ezek között külön megemlíti a *praefectus urbit*.²³⁴ Suetonius mellett Tacitus *Annales*²³⁵ című műve is foglalkozik az intézmény

²²⁷ GAUDEMET 1982, 492-493.

²²⁸ PARS-MAGDELAIN 1964, 373-412.

²²⁹ LEVICK, 2002, 131-132.

²³⁰ MAY 1944, 105-108.; GIARDINA 1955, 123-140.

²³¹ Suet. Div. Aug., 30, 1-3.

²³² DE MARTINO 1962, 547-565.; LEFEBVRE 2012, 82-84.

²³³ CHASTAGNOL 1997, 111-119.

²³⁴ Suet. Aug., 37: *Quoque plures partem administrandae rei p. caperent, nova officia excogitavit : ... praefecturam urbis, ...*

²³⁵ Tac. Ann. 6, 11: *Namque antea profectis domo regibus ac mox magistratibus, ne urbs sine imperio foret in tempus deligebatur qui ius redderet ac subitis mederetur; feruntque ab Romulo ... impositos. Dein consules mandabant; duratque simulacrum quoties ob ferias Latinas praeficitur qui consulare munus usurpet. Ceterum*

létrejöttével.²³⁶ Tacitus utal rá, hogy az intézmény kialakulásának a gyökerei a királyság korára nyúlnak vissza, a *praefectus urbi* tisztséget azonban a köztársaság korának utolsó évszázadaiban már nem töltötték be.²³⁷ Az első *praefectus urbi*, Messala Corvinus a köztársaság és a *principatus* közötti átmeneti időszak jellegzetes személyisége. Brutus oldalán harcolva részt vett a Philippinél lezajlott ütközetben, majd a vereséget követően átállt Octavianus táborába, akinek *consul*-társa is lett. Messala Corvinus azonban néhány nap után lemondott hivataláról. Tacitus megállapítása szerint a *praefectus urbi* hivatala létrehozásának célja a rabszolgák és a szabadok által kiváltott zavargások és erőszakos cselekmények megakadályozása, azaz közrendvédelmi feladatok ellátása volt. Kr. e. 13-tól rendszeresebbé váltak a *praefectus urbi* tisztségre történő kinevezések (L. Calpurnius Piso 13-32 között töltötte be), majd Tiberius (14-37) erőfeszítéseinek eredményeként 27-től folyamatosan működő közjogi intézmény lett. A városi *cohorsok* feletti parancsnoklás első megjelenése szintén Tacitusnál található, aki Vitellius uralkodásának idejéből (61) említi azt a helyzetet, amikor Flavius Sabinus *praefectus urbi*t győzködték a város vezetői, hogy vegye ki a részét a győzelemből és segítse elő, hogy fivére, Vespasianus szerezhesse meg az uralmat Róma felett, s így ő lehessen a *princeps* is.²³⁸ További jelentős változás áll be feladatkörében Vespasianus (69-79), illetve Domitianus uralkodásának idejében (81-96), amikor a híres jogtudós, Pegasus töltötte be a *praefectus urbi* tisztségét, s a *princeps consilium*ának is tagja lett.²³⁹ A *praefectus urbi* tekintélyét és a közigazgatásban betöltött szerepét mindenképpen növelte az a tény, hogy a Flaviusok uralkodásának idejében a *princeps*ek legszűkebb tanácsadó testületének tagjává is

Augustus bellis civilibus Cilnium Maecenatem equestris ordinis cunctis apud romam atque Italiam praeposuit: mox rerum potius ob magnitudinem populi ac tarda legum auxilia sumpsit e consularibus qui coerceret servita et quod civium audacia turbidum nisi vim metuat. Primusque Messala Corvinus eam potestatem et paucos intra dies finem accepit quasi nescius exercendi; tum Taurus Statilius, quamquam provecta aetate egregie tolaverit, dein Piso viginti per annos pariter probatus publici funere ex decreto senatus celebratus est.)

²³⁶ Mert hajdanában – amikor a királyok, majd később a tisztviselők kivonultak hazulról –, hogy a város főhatalom nélkül ne maradjon, ideiglenesen választottak valakit, aki igazságot szolgáltatott és hirtelen felmerült ügyekben intézkedett. Mondják, hogy Romulius iktatta így be; azután a consulok adtak megbízást; és máig él ennek a mása, valahányszor a latin-ünnepek miatt a város élére állítanak valakit, hogy ellássa a consuli tiszteket. Különben Augustus a polgárháborúk idején a lovagrendű Cilnius Maecenast tette meg minden római és itáliai ügy irányítójának. Később a főhatalom birtokában, a nép nagy száma és a törvényes segítség lassú volta miatt egy consul választott, hogy féken tartsa a rabszolgákat és a polgárok közül azokat, akik vakmerőségükben zavargásra hajlamosak, ha nem kell erőszaktól félniük. S elsőnek Messala Corvinus nyerte el ezt a hatalmat és néhány napon belül a felmentését is, mivel nem tudta gyakorolni. utána Taurus Statilius, bár előrehaladott korban, kitűnően látta el, majd húsz éven át Piso, kit éppúgy dicsértek, s ki a senatus határozata alapján állami temetésben részesült. (fordította: BORZSÁK István: Tacitus összes művei, Budapest 2001, 290-291).

²³⁷ MASKIN 1951, 300.

²³⁸ Tac. Hist. 3, 64: *At primores civitatis Flavium Sabinum praefectum urbis secretis sermonibus incitabant, victoriae famaepartem capesseret: esse illi proprium militem cohortium urbanorum....* „Közben az állam első emberei bizalmas tárgyalásokon arra ösztönözték Flavius Sabinus városparancsnokot, hogy vegye ki részét a győzelemből s a hírnévből; van saját katonasága, a városi *cohorsok*...”(fordította: BORZSÁK István: Tacitus összes művei, Budapest 2001, 139.).

²³⁹ Pomp. D. 1, 2, 47: *...Cassio Caelius Sabinus successit, qui plurimum temporibus Vespasiani potuit: Proculo Pegasus, qui temporibus Vespasiani praefectus urbi fuit....*

lettek.²⁴⁰ Hadrianus uralkodásának idején működő jogtudós Pomponius a polgári igazságszolgáltatás terén meghatározó szerepet játszó *praetorok* mellett a *praefectus urbit*, a *praefectus annonae* és a *praefectus vigiliumot* is felsorolta.²⁴¹ Ezen túl egy a 3. századból származó Paulus fragmentumban arról tudósít bennünket, hogy a bankárokat akár felperesi, akár alperesi pozícióban érintő polgári perek az ő joghatósága elé tartóztak Hadriánus rendelete alapján.²⁴² Marcus Aurelius és Lucius Verus (*divorum fratrum*) társcsászárságuk idején (161-169) lehetővé tették, hogy a szabadságukat a saját különvagyonukból megváltani szándékozó rabszolgák esetében ezt *manumissiót* a tulajdonosuk Rómában a *praefectus urbi* előtt ellenezhessék.²⁴³ A fellebbezésekkel kapcsolatban előforduló tévedések esetére a társcsászárok szintén *rescriptumot* adtak ki, amelyben megállapították, hogy ha egy a *consulok* által kijelölt bíró ítélete elleni fellebbezést a *praefectus urbinál* nyújtották be, akkor ő ezt a *consulok* elé utalja. Ilyenkor tehát nem tekintik a fellebbezést (*appellatio*) alacsonyabb szintű fórumhoz benyújtottnak és érvénytelennek, mivel ilyenkor a *praefectus urbi* és a *consulok* egyenrangú fellebbezési szintnek feleltek meg Marcus Aurelius és Lucius Verus rendelete alapján.²⁴⁴ Ulpianusnak ez a fellebbezésekkel foglalkozó fragmentuma a kvitás ügyben eljáró *praefectus urbit* meg is nevezte, aki hivatalát 162 körül betöltő Junius Rusticus volt.²⁴⁵ Már Marcus Aurelius egyedüli uralkodásának időszakára esik a rabszolgák védelmében hozott intézkedése, amelynek alapján az a *dominus*, akinek felesége saját rabszolgájával követett el házasságtörést, a rabszolga tettét nem bosszulhatta meg, hanem szabad ember házasságtörőhöz hasonlóan köteles ellene vádat emelni, mégpedig a *praefectus urbi* előtt.²⁴⁶ jelentős hatáskörökkel bővült a *praefectus urbi* hatásköre a 3. század elején a Severusok idején. Így már Septimus Severus (193-211) korában kialakult az a szabály, hogy a *praefectus urbi* Róma városa és 100 mérföldes körzetén belül minden bűncselekmény vonatkozásában hatáskörrel bír.²⁴⁷ Ez abban is megnyilvánult, hogy Fabius Cilo (*praefectus*

²⁴⁰ CROOK 1955, 50, 177.

²⁴¹ Pomp. D. 1, 2, 33: *Et haec omnia, quotiens in re publica sunt magistratus, observantur: quotiens autem proficiscuntur, unus relinquitur, qui ius dicat: is vocatur praefectus urbi. Qui praefectus olim constituebatur: postea fere Latinarum feriarum causa introductus est et quotannis observatur, nam praefectus annonae et vigilium non sunt magistratus, sed extra ordinem utilitatis causa constituti sunt et tamen hi, quos Cistiberes diximus, postea aediles senatus consulto creabantur.*

²⁴² D. 1. 12. 2 (Paulus libro singularis de officio praefecti urbi).

²⁴³ Marc. D. 40, 1, 5: *Si quis dicat se suis nummis emptum, potest consistere cum domino suo, cuius in fidem confugit, et queri quod ab eo non manumittatur, Romae quidem apud praefectum urbis, in provinciis vero apud praesides ex sacris constitutionibus divorum fratrum,...*

²⁴⁴ Ulp. D. 49, 1, 1, 3.

²⁴⁵ VITUCCI 1956. 118.

²⁴⁶ Ulp. D. 48, 2, 5; Ulp. D. 1. 12. 1. 5

²⁴⁷ Ulp. D. 1, 12, 1, pr.; Ulp. D. 1, 12, 1, 4.

urbi 204-211)²⁴⁸ *praefectus urbi*ként a szándékos tüzesetekkel kapcsolatos ügyekben eljár, így hatáskört vett át a *praefectus vigiliuntól* (Junius Rufus), akinél ettől kezdődően csak a gondatlanul okozott tüzesetek elbírálásának hatásköre és szankcionálási lehetősége maradt.²⁴⁹ Itáliának a Rómától 100 mérföldnél távolabb eső részei tekintetében a *praefectus praetorio* gyakorolta továbbra is a *ius gladii*. A Digestába is felvett szövegek a *praefectus urbi* széleskörű büntető joghatóságáról tanúskodnak Septimus Severus uralkodásának idején. Így hozzá tartoztak a gyámok gondnokok hűtlen vagyoni vagyongazdálkodása, a tiltott egyesületek, a felszabadítottak által patrónusaiknak okozott sérelmek és a pénzváltók (*nummularii*) által elkövetett bűncselekmények is. A büntetések vonatkozásában az ő idején a *praefectus urbi* hatáskörébe került a szigetre történő száműzés kérdésében való döntés is.²⁵⁰

A büntetőügyek mellé a bankárokkal kapcsolatos peres ügyek is társultak, ezen túl Róma hússal való ellátásával kapcsolatos felügyeleti jogokkal is bírt.

Alaexander Severus (222-235) uralkodásának idején – feltehetően Paulus és Ulpianus tanácsainak hatására is – tovább bővültek a hatáskörei. Róma városának 14 régióra (*regiones*) bontásával és az élükre kinevezett *curatorok*nak köszönhetően a *praefectus urbi* ügyintézése még hatékonyabbá vált a város közigazgatási ügyeinek vonatkozásában.²⁵¹ Egyúttal Alexander Severus uralkodásának idejére Róma közigazgatásának feje is lett, hatásköreinek köszönhetően a *praefectus annonae*, a *praefectus vigiliuntól* felett állt, s katonai csapatokat állomáztatásának köszönhetően felügyelte a város közrendjét is.²⁵²

Hagyományosan olyan szenátori rangú személyt neveztek ki erre a tisztségre, akinek már hosszú időkre visszanyúló, gazdag közigazgatási tapasztalatai voltak, s pályafutása során alkalma volt bizonyítani hűségét a *princeps*hez.²⁵³ Így a legmagasabb szenátorok által betölthető közigazgatási funkció lett, akit a *princeps* nevezett ki és mentett fel.²⁵⁴ Tekintélyét hangsúlyozandó *toga lactiavus* viselésére volt jogosult, és útjai során 12 *lictor* kísérte.

A *praefectus urbi* fő feladata Róma közrendjének biztosítása volt a nappali időszakban (az éjszakai közrendért a *praefectus vigiliuntól* felett). Ebből kifolyólag megillette a *ius coercionis*, ezért járőröket küldött az utcákra, a piacokra, a nyilvános előadások helyéül szolgáló helyszínekre és a *collegiumok* székhelyeire is. Feladatának hatékony ellátása érdekében csapatokat rendelt parancsnoksága alá (*cohortes urbanae*), amelyeknek száma

²⁴⁸ VITUCCI 1956, 119.

²⁴⁹ Ulp. D. 1, 15, 5: ... *eos autem, qui dolo fecisse incendium convinentur, ad Fabium Cilonem praefectum urbi amicum nostrum remittes...*

²⁵⁰ Ulp. D. 12, 1, 3; Ulp. D.48,22,6, 1; Ulp. D. 48, 22, 14, 2.Ulp. D. 32, 1, 4.

²⁵¹ VIGNEAUX 1896, 71.

²⁵² Ulp. D. 12. 1.

²⁵³ VITUCCI 1956.

²⁵⁴ VIGNEAUX 1896,

Nérót megelőzően három lehetett. A város rendjét biztosító csapatok (*cohortes*) létszáma egyenként feltehetően 500 fő volt, így a Julius-Claudius dinasztia idején, átlagosan mintegy 2000 főnyi ilyen jellegű fegyveres erő lehetett Rómában.²⁵⁵ Claudius hatalomra kerülésekor három *cohortes urbanae* tartózkodott Rómában. Vespasianus idejétől kezdődően négy városi *cohortes* működött. Domitianus idejétől kezdődően feltehetően már 6 ilyen egység létezhetett, amelyek közül kettő Rómán kívüli területeken látott el szolgálatot. Ezekbe a városi rendvédelmi feladatokat ellátó csapatokba beosztott katonák (*urbaniciani*) a kezdeti időkben főként az itáliaiak közül kerültek ki, majd a Flaviusok idején a romanizált provinciákból, s majd Septimus Severustól kezdődően már afrikai származásúak is bekerültek közéjük. Szolgálati idejük 20 év volt, akárcsak a légiókban szolgálatot töltők esetében. A katonai hierarchia szerint ők a légionáriusokhoz képest magasabb rangúak voltak, de a *praefectus praetorio* által irányított *praetóriánusok* alatt álltak, s ehhez igazodott az anyagi megbecsültségük is. Az *urbanici* zsoldja Augustus idején évi 250 *denarius* lehetett, amely Caracalla idejére már évi 1250-re nőtt.

A *praefectus urbi* hivatala is rendelkezett a működéséhez tartozó helyiségekkel, ahol a hivatalos iratokat is tárolták. Ez Claudius idejében a *basilica Aemelia* lehetett, amely a perek helyszínéül is szolgálhatott.²⁵⁶

2.2.3. A *praefectus annonae*

A köztársaság korában a kezdeti időktől fogva az *aedilis curulis* és a *quaestorok*, majd a *cura annonae* volt felelős Róma gabonával történő ellátásáért. Az előbbi kettő egyéves hivatal lévén nem volt képes a problémát hosszabb távon kezelni, majd ezen a helyzeten javított Pompeius négy évre szóló *cura annonae* tisztsége. Caesar a nagy volumenű szervezési feladatok elősegítésére két új magisztrátust, *aediles cereales*t nevezett ki. A *principatus* idején működő rendszer alapjait Augustus teremtette meg, amikor a Kr. e. 22-ben kitört gabonaválság miatt a nép őt kérte fel a helyzet orvoslására. Két már korábban a *praetori* tisztséget betöltő személyt (*praefecti frumenti dandi*) és két *aedilist* nevezett ki az ingyenes gabonaosztás megszervezésére, majd Kr. e. 18-tól kezdődően négy szenátort kért fel a feladat irányítására, akiket évenként megújított hivatalukban, majd számukat a későbbiekben rögzítették is.²⁵⁷

²⁵⁵ DURRY 1938, 84.; FRIES 1967, 41-42.

²⁵⁶ GROS 2011, 107-126.; LEFEBVRE 2011, 84-89.

²⁵⁷ LEFEBVRE 2011. 92.

A *praefectus annonae* tisztség felállítására Kr. u. 8-14 között került sor azzal, hogy ezúttal egy lovagi rendű személyt nevezett ki a *princeps*, akinek kiválasztásánál a hozzáértés és a megbízhatóság játszotta a fő szerepet.²⁵⁸ Elsődleges feladata az volt, hogy a gabonát a provinciákból (Egyiptom, Szicília, Afrika) valamelyik Rómához közeli tengeri kikötőbe (Puteoli, Ostia) szállíttassa, ott megszervezze annak raktározását, és a tengeri fuvarozásra alkalmatlan téli hónapokban a római polgárok között azt szétossza. A tevékenység ellátása közigazgatási, gazdasági és jogi ismereteket is igényelt. Mivel a feladat nagyon összetett volt, rendelkezett egy helyettessel (*adiutor*), aki rendszerint egy felszabadított volt. Munkája során együtt kellett működnie az egyiptomi provinciai helytartóval (*praefectus Aegypti*) – a szétosztásra kerülő gabona jelentős része ugyanis onnan származott –, a *praefectus vigiliuum*mal – aki a raktárak biztonságát felügyelte –, a *curator alvei Tiberis et riparum* tiszttel – aki az Ostia és a Róma közötti folyami szállítást lehetővé tevő Tiberis folyóért felelt –, illetve a középítkezéseket felügyelő *curator operum publicorum*mal, aki a raktárak karbantartásáért volt felelős.²⁵⁹

Claudius idején – Cassius Dio szerint hatalomra kerülésekor 42-ben, Tacitus szerint 51-ben²⁶⁰ – a rossz termés miatt az állami készletek csupán néhány napi mennyiségre csökkentek, ami elégedetlenséget szült Rómában.²⁶¹ A *princeps* felvállalta a helyzet megoldását, és három jelentősebb intézkedést hozott, amelyek hosszabb távon kívánták orvosolni a gyakran előálló időszakos gabonahiányt. Az első a tengeri hajózással volt kapcsolatos, amelynek veszélyei miatt a hajósvállalkozások jelentős veszteségeket szenvedtek, illetve a téli hónapokban a hajózás szünetelt is (*mare clausum*). Claudius a téli gabonaszállítás biztosítása érdekében a hajósok által a viharok miatt elszenvedett károkat saját vagyonának terhére (tehát nem az *aerarium*ból) megtérítette (...*suscepto in se danno, si cui quid per tempestates accidisset*,...).²⁶² Második intézkedésként mindazoknak a vállalkozóknak, akik hat éven keresztül vállalták, hogy legalább 10 000 *modii* befogadású hajóval biztosítják Róma gabonaellátását, jelentős jogi előnyöket biztosított.²⁶³ Nevezetesen a latinjogúak megkaphatják a római polgárjogot, az azzal rendelkezők mentesülnek a *lex Papia Poppea* nőtleneket és gyermekteleneket sújtó rendelkezései alól, a felszabadítottak pedig megkapták mindazokat a kedvezményeket, amiket a négygyermekes felszabadított anyák

²⁵⁸ Suet. Aug. 37, 1-2.

²⁵⁹ LEFEBVRE 2011, 94.

²⁶⁰ Cass. Dio. 60,11; Tac. Ann. 12,43,1.

²⁶¹ VIRLOUVET 1985, 98-102.

²⁶² Suet. Cl. 18, 4.

²⁶³ LEVICK, i. m. 143.

élveztek.²⁶⁴ A harmadik intézkedése jelentős állami építkezések elindításában állt, amelynek célja Ostia kikötőjének újjáépítése volt.²⁶⁵ Emellett még Ostia és Puteoli kikötőinek biztonsága érdekében egy-egy tűzoltó egységet vezényelt a tűzvészek hatékony elhárítására (...*Puteolis et Ostiae singulas cohortes ad arcendos incendiorum casus collocavit. ...*).²⁶⁶ Claudius a *praefectus annonae* hivatali székhelyét is megújította, míg korábban a *porticus Minucia Vetusta*nál volt, most mellette a *Villa Publica*nál új épületeket is emeltetett, ahol gabonaosztást is végeztek.²⁶⁷

Traianus korában Portus kikötője tett szert nagyobb jelentőségre, miután nagyobb hajók fogadására is alkalmassá vált. Irányítását az addig ezt a feladatot ellátó császári felszabadított helyett, ettől kezdődően egy lovagrendű *procurator (annona Ostiae)* vette át évi 60 000 *sestertius* díjazással (*sexagenarius*), helyettese pedig egy császári *libertus* lett.²⁶⁸ A *procurator* irányítása alá kerültek a gabonaraktárak (*horrea*) a tényleges működtetést ellátó személyek, így a hordárok (*sacarii*) és a mérlegelők (*mensores*) is. A tengerparti kikötőkből kisebb bárkákon szállították Rómába és Tiberis partján fekvő raktárakba a tengerentúlról beérkező gabonát. Ezt a feladatot a *codicarii* végezték, fizetségüket a *praefectus annonae*től kapták. Így tehát megállapítható, hogy a *praefectus annonae* Róma gabonaellátásának teljes ciklusát felügyelte a termés learatásától egészen a római polgárokhoz való eljuttatásáig, akik így egész évben a piaci árhoz képest, alacsonyabb áron tudtak hozzájutni ehhez az alapvető élelmiszerhez.

A tényleges gabonaosztások (*frumentationes*) felügyeletére Augustus két már két szenátori rangú *praefecti frumenti dandi* tisztséget is létrehozott.²⁶⁹ A későbbiekben Traianus ezt a feladatot a *procurator ad Miniciam* (*sexagenarius*) látta el, azzal, hogy a jogosultaknak évi 5 *modius* gabonát osztatott szét. feltételezéseink szerint a 2 században mintegy 150-200 ezer római polgár részesült ebben a juttatásban.²⁷⁰

A *praefectus annonae* lovagrendű tisztviselőként fontos gazdasági, közigazgatási és jogi feladatokat is ellátott. császári hivatalnokként szintén a *princeps*től kapta a kinevezést, s ő hívhatta vissza tisztségéből is. Miután általában hosszabb ideig látta el feladatát lehetősége nyílt arra is, hogy valódi ellátási politikát valósítson meg a gyakorlatban. Jogi hatáskörénél fogva szerződést köthetett a szállítókkal, s a visszaélőkkel szemben szankciókat is

²⁶⁴ Gai. Inst. 1, 32c; Ulp. Reg. 3, 6; Suet. Cl. 19. BESSENYŐ 2010, 168.

²⁶⁵ Suet. Cl. 20.

²⁶⁶ Suet. Cl. 25, 6.

²⁶⁷ GROS 2011, 84-89.

²⁶⁸ PFLAUM 1950, 56.

²⁶⁹ Suet. Div. Aug. 37.

²⁷⁰ LEFEBVRE 2011, 95-96.

alkalmazhatott. Az ingyenes gabonaosztásra szánt mennyiség feletti részt a *praefectus annonae* értékesíthette kisebb mennyiségenként, az abból befolyt összeget a jövőbeni vásárlásokra és a fuvarozás költségeire is fordíthatta.

Miután a szervezési feladatok sokrétűsége meghaladta az egyetlen tisztviselő által teljesíthető mértéket, ezért hivatalának ellátására a *praefectus annonae* mellé az 1. századtól kezdődően helyettes (*adiutor*) is kineveztek, aki kezdetben a felszabadítottak, majd később a római polgárnak születettek (*ingenuusok*) közül kerültek ki. Marcus Aurelius idején *subpraefectus annonae* tisztség felállítására is sor került, aki a 100 000 *sestertius* évi fizetséget kapó *procuratorok* közébe került.²⁷¹

A *praefectus annonae* hivatala kezdetben az *aedes Cereris*ben nyert elhelyezést, majd a későbbiekben a római kikötő közelében fekvő *forum Boarium*ra helyezték át. Maga a gabonaosztás azonban általában az erre kijelölt templomok oszlopos előcsarnokában (*porticus*) történt, így Claudius idejében a *porticus Minucia Frumentaria* szolgált erre a célra.²⁷²

2.2.4. A *praefectus vigilum*

Kifejezetten városi feladatok megoldására jött létre a *praefectus vigilum* tisztség Kr. e. 6-ban. Miután Róma városának épületei nagyrészt fából épültek, a tüzesetek gyakoriak voltak, amit az állami rabszolgák (*familia publica*) feladata volt megfékezni. Augustus hűséges hívének, Agrippának a temetését Kr. e. 7-ben volt kénytelen elhalasztani egy nagy tüzeset miatt.²⁷³ Ezért a következő évben létrehozta a tüzesetek megelőzésére felállított éjjeli őrséget.²⁷⁴ A *cohors vigilum* – amelynek számát nem ismerjük pontosan Claudius idejében (a későbbiekben számuk 7 lett) – élén a lovagi származású *praefectus vigilum* állt, akinek fő feladata az éjjeli rend biztosítása volt, így a nappali közrendért felelős *praefectus urbis* váltotta, akivel szoros együttműködésben látta el feladatát.²⁷⁵ A *cohors vigilum*ban szolgálatot teljesítők általában felszabadítottak voltak, az egyes *cohorsok* élén *tribunusok* álltak. Még Tiberius idejében, 24-ben született az a törvény (*lex Visella de libertinis*),

²⁷¹ PFLAUM 1974, 27-28.

²⁷² LEFEBVRE 2011, 96.

²⁷³ RODDAZ 1984.

²⁷⁴ Suet. Div. Aug. 30, 2: ...*Adversus incendia excubias nocturnas vigilisque commentus est;*...

²⁷⁵ Paul. D. 1, 15, 2-4.

amelynek alapján az éjszakai őrsgben hat éven keresztül szolgálatot teljesítő *latinus Iunianus* jogállásúak megkapták a római polgárjogot.²⁷⁶

A *praefectus vigilum* tisztség a lovagrendi hivatali karrierben nagyon előkelő helyen szerepelt, gyakran a *praefectus praetorioi* kinevezés előtt viselt hivatal volt.²⁷⁷ A 2. századtól kezdődően a római kerületek a *vici* az ő felügyelete alá került. Ennek következtében Domitianus idején egy *centagenarius* osztályba tartozó *procurator* helyetttest is kineveztek mellé (*subpraefectus vigilum*).²⁷⁸ Az első *subpraefectus vigilum* neve azonban csak a 113-ban kinevezett C. Maesius Tertius révén, Traianus idejéből maradt fenn.²⁷⁹ A 3. századra a hét éjjeli őrsg létszámát *cohortesenként* 1000 főre emelte Septimius Severus. A *cohorsok* – élükön a *tribunusukkal* – mindegyike alá két-két római kerület felügyelete tartozott, a híres jogtudós Paulus műve szerint.²⁸⁰ A *praefectus vigilum* a 3. századtól *vir eminentissimus* címet is viselte.²⁸¹

A *praefectus vigilum* fő feladata a tűzvészek elleni küzdelem volt, melynek ellátását a parancsnoksága alá beosztott hét *cohortes* szolgálta.²⁸² Tevékenysége során szorosan együttműködött a vízellátásért felelős tisztviselővel (*curator aquarum*), illetve ellenőrizte azt is, hogy a rómaiak rendelkeznek-e a tűz tovaterjedését megakadályozó alapvető eszközökkel. A köztereken és a fürdőkben az éjszaka során rendvédelmi feladatokat is ellátott, így igazságszolgáltatási jogköre is folyamatosan nőtt a korai császárság időszakában.²⁸³ Elnökölt az éjszakai lopások ügyében eljáró bíróságon, valamint a tüzesetet szándékosan vagy hanyagságból okozók elleni eljárásoknál is bíráskodott.²⁸⁴ A büntetőjogi hatásköreit a *Digesta* felsorolja. Ezek közé tartozott a tűzokozás, a betöréses lopás, a zsebtolvajlás, a rablás és az orgazdák.²⁸⁵ A tűzokozók ellen adott hatáskör tekintetében különbség volt a szándékosan

²⁷⁶ ROTONDI 1962, 464-465.

²⁷⁷ SABLAYROLLES 1996, 83.

²⁷⁸ SABLAYROLLES 1996, 104.

²⁷⁹ SABLAYROLLES 1996, 129-132.

²⁸⁰ Paul. D. 1, 15, 3, pr. (libro singulari de officio praefecti vigilum): *Nam salutem rei publicae tueri nulli magis creditur convenire nec alium sufficere ei rei, quam Caesarem. Itaque septem cohortes opportunis locis constituit, ut binas regiones urbis unaquaeque cohors tueatur, praepositis eis tribunis et super omnes 'spectabili' viro qui praefectus vigilum appellatur.*

²⁸¹ CIL, 14, 4378.; SABLAYROLLES 1996, 87-91.

²⁸² SABLAYROLLES 1996, 95-103.

²⁸³ Paul. D. 1,15,3, 3 (libro singuli de officio praefecti vigilum): *Sciendum est autem praefectum vigilum per totam noctem vigilare debere et coerrare calciatum cum hamis et dolabris,...*

²⁸⁴ Pomp. D.1,2,2, 33 (libro singulari enchiridii): *Praefectus annonae et vigilum non sunt magistratus sed extra ordinem utilitatis causa constituti sunt.*

²⁸⁵ Paul. D. 1,15,3,1 (libro singuli de officio praefecti vigilum): *Cognoscit praefectus vigilum de incendiariis, effractoribus, furibus, raptoribus, receptatoribus, nisi si qua tam atrox tamque famosa persona sit ut praefecto urbi remittatur. Et qui plerumque incendia fiunt culpa inhabitatum, aut fustibus castigat eos qui negligenter ignem habuerunt aut severa interlocutione comminatus fustium castigationem remittit.*

gyűjtogatók és a gondatlanul tüzesetet okozók között.²⁸⁶ Csupán a hanyagsággal okozott vádlottak tartoztak a *praefectus vigilum* joghatósága alá, mivel a szándékos gyűjtogatás már súlyosabb esetnek minősült, ezért, mint *atrox* bűncselekmény Septimius Severus és Caracalla 203-205 között kiadott *rescriptuma* értelmében már a *praefectus urbi* joghatósága alá tartozott.²⁸⁷ A hatáskörök megosztására azért is történt, mivel a szándékos gyűjtogatás halálbüntetést is maga után vonhatott, míg a gondatlan (*negligentia*) tüzesetek szankciója megvesszőzés, vagy megkorbácsolás volt. Mivel a *praefectus vigilum* nem rendelkezett a halálbüntetés kiszabásának jogával (*ius gladii*), ezért a szándékos gyűjtogatás a *praefectus urbi*hoz került elbírálásra.²⁸⁸ Külön hatáskörrel rendelkezett a közfürdők ruhatárosai (*capsarii*) által elkövetett bűncselekmények tekintetében is, amit főként közrend védelme indokolt.²⁸⁹ Az ő és a kisebb bűncselekmények körébe tartozó éjszakai tolvajok (*fures nocturni*) megítélése kapcsán Ulpianus egyik szövege pontosítja a *praefectus vigilum* bírói feladatkörét.²⁹⁰ Így leszögezi, hogy a nyomozás után velük szemben *extraordinaria cognitio*s eljárás keretében kell eljárni, de csak akkor, ha a kiszabható büntetés éjszakai tolvajoknál vagy közfürdőkben ténykedő tolvajok (*fures balnearii*) nem súlyosabb, mint bizonyos idejű kényszermunka. Ha a tolvajok, betörők, vagy egyéb elkövetők fegyverrel védekeztek volna, de senkit sem sebesítettek meg, akkor bányamunkára is ítélték, ha *honestiores*ek, akkor száműzetéssel (*relegatio*) volt sújtható.²⁹¹ Az éjszakai lopások a fürdőkben elkövetett lopások mellett a *praefectus vigilum* a rabszolgák szökése esetén is hatáskörrel rendelkezett.²⁹² Mindenki, aki szökött rabszolgával találkozott át kellett adnia a városi, vagy az állami hivatalnokoknak, akik Itáliában a *praefectus vigilum*nak, illetve a tartományi helytartóknak adták tovább.²⁹³ Ezt követően a szökött rabszolgát a *praefectus vigilum* adta vissza urának.²⁹⁴ Marcus Aurelius híres jogtudósa, Q. Cervidius Scaevola is betölti majd a későbbiekben ezt a tisztséget.²⁹⁵ Sőt az öt remekjogász egyike Herennius Modestinus is *praefectus vigilum*ként

²⁸⁶ SABLAYROLLES 1996, 105.

²⁸⁷ Ulp. D.1,15,5 (libro singulari de officio praefecti urbi): *Imperatores Severus et Antoninus Iunio Rufino praefecto vigilum ita rescripserunt: Insularios et eos, qui neglegenter ignes apud se habuerint, potes fustibus vel flagellis caedi iubere. eos autem, qui dolo fecisse incendium convicentur, ad fabium Cilonem praefectum urbi amicum nostrum remittes; ...*

²⁸⁸ SABLAYROLLES 1996, 105-106.

²⁸⁹ Paul. D.1,15,3 (libro singulari de officio praefecti vigilum): *Adversus capsarios quoque, qui mercede servanda in balineis vestimenta suscipiunt, iudex est constitutus, ut, si quid in servandis vestimentis fraudulenter admiserint, ipse cognoscat.*

²⁹⁰ SABLAYROLLES 1996, 108-110.

²⁹¹ Ulp. D.7,17,1 (

²⁹² SABLAYROLLES 1996, 110-112.

²⁹³ Ulp. D. 11,4,1,2 (liber primus ad edictum):

²⁹⁴ Paul. D. 1.15.5 (libro singulari de officio praefecti urbi): *...fugitivos conquire eosque dominis reddere debes.*

²⁹⁵ LEFEBVRE 2011, 89-91.

koronázta meg karrierjét Maximinus Thrax (235-238) uralkodása idején.²⁹⁶ Az idők során speciális katonai feladatokat is ellátott, bár katonai kiképzést nem kaptak a *praefectus vigilum cohors*aiban szolgálók. Ennek oka a hét *cohors* által megjelenített katonai erő nagyságában keresendő, illetve ezek az alakulatok a *praefectus vigilum* személyén keresztül közvetlenül a *princeps*től függtek.²⁹⁷

Így megállapítható, hogy a *praefectus vigilum* feladatai részben katonai (rendvédelmi), részben jogi jellegűek voltak.

2.2.5. A város üzemeltetéséért felelős *curatorok*

Róma városának működtetéséért felelős tisztviselők egy jelentős csoportja nem *praefectus*ként, hanem *curator*ként látta el feladatát. Ezek közül a legfontosabbak: a két közmunkáért felelős (*curator aedium sacrarum* és a *curator operum locorumque publicorum*), a vízellátásért felelős (*curator aquarum*), valamint a Tiberis folyó és Róma csatornahálózata felügyeletével és karbantartásával megbízott (*curator alvei Tiberis et riparum*) tisztviselők voltak. Ezek a hivatalok a *princeps auctoritas*a alatt működtek, aki létrehozta ezeket, vezetőiket ő nevezte ki, hatalmának egy részét rájuk átruházva. A hivatalnokokat a *fiscus* fizette, így a császárok bármikor átalakíthatták a szervezet működését. Kezdetben a város üzemeltetését végző hivatalok vezetői testületek voltak, majd a *principatus* fejlődése során általában egyszemélyi vezetésűvé alakultak át. Az itt bemutatásra kerülő három hivatal (a középítkezésekért, a vízellátásért és a Tiberis karbantartásáért felelősek, egymással is együttműködtek, de főként a *praefectus urbis*al. Az áttekinthető struktúra az igényeknek megfelelően a *princeps* által könnyen módosítható volt, így eredményesen járulhatott hozzá a birodalom fővárosának működtetéséhez. Róma polgárai, azonban a főváros által nyújtott magas szintű szervezett közigazgatás működése érdekében jelentős adókat voltak kénytelenek megfizetni. Ezt részben a rabszolgák felszabadítása és a hagyatékokat terhelő adókból fizették. Caligula új adókat vezetett be (*vectigalia*) számos árura és szinte valamennyi személyre (*publicanusok*, *centuriók*, hordárok, prostituáltak) még a peres eljárásokra is. Halála után ezeket a népharag miatt megszüntették, kivéve a fogyasztási cikkeket terhelőket.²⁹⁸ Vespasianus ugyanis bevezette az *ansarium* elnevezésű adót a római városkapukat átlépő olyan árukra, amelyeket a piacon kívántak értékesíteni (a személyes

²⁹⁶ SABLAYROLLES 1996, 104.

²⁹⁷ SABLAYROLLES 1996, 96-100.

²⁹⁸ Suet. Calig. 40-41.

használatra szánt áruk adómentesek maradtak).²⁹⁹ A nem *amphorák*ban szállított áruk után *foriculareium*ot kellett megfizetni. Ezt a két új adót a *pomerium* átlépésekor kellett leróni, ami jelentősen megemelte az eladásra szánt áruk árát.³⁰⁰ A leghíresebb Vespasianus által szedett adó a *vectigal urinae* volt, amit a ruhatisztítók (*fullones*) által tevékenységük ellátásához szükséges és a járókelőktől összegyűjtött vizelet után kellett megfizetni.³⁰¹

2.2.5.1. A középítkezésekért felelős *curatorok*

A köztársaság korában az *aedilisek* játszottak jelentős szerepet a középületekkel kapcsolatos munkáknál. Ez a rendszer azonban a köztársasági magisztratúrák feladatainak megváltozásával egyidejűleg már Augustus *principatus*ának kezdetén átalakult, s helyette *curator*t bízta meg. Róma városának közmunkáiért felelős tisztviselő létrehozásának pontos időpontját nem ismerjük, de feltehetően a Kr. e. 12-ben bekövetkezett tüzesethez kapcsolódik, mivel ekkor a Forumon található középületek is jelentős károkat szenvedtek. Az újjáépítési munkák megszervezésével Augustus ekkor egy öttagú bizottságot hozott létre, amely egy *consul*i rangú szenátor vezetésével, valamint további négy *praetori* tisztséget már korábban betöltött szenátor részvételével működött. Az első általunk ismert, e hivatal viselő személy Quintus Varius Geminus volt Tiberius uralkodásának idején. Claudius adta meg a hivatal végleges formáját, két *consul*i rangú, a *princeps* által kinevezett szenátor vezetővé történő megbízásával. Mindkettőjük pontos hatáskörrel bírt. Egyikük a vallási, a szent helyek és a kulturális terek közmunkáiért (*curator aedium sacrarum*), a másik az egyéb nem vallási jellegű köztereken folyó építési munkákért (*curator operum locorumque publicorum*) felelt.³⁰² Claudius idején a *curator*t azzal is megbízták, hogy ellenőrizze, hogy a köztulajdonban álló ingatlanokat magánszemélyek nem értékesítették-e. A középítkezések Claudius uralkodásától kezdődően a már *ex auctoritate Caesaris* és nem *ex senatus consulto* folytak, azaz császári előjog lett a középületek felépítése és felújítása.³⁰³ Mindenképpen említést érdemel az épületek lebontását spekulációs céllal megakadályozni szándékozó *senatus consultum Hosidianum*, melyet 44-ben fogadott el a szenátus Cn. Hosidius Geta javaslatára.³⁰⁴

A *curator*t különleges helyzetekben maga a *princeps* is kinevezhette. Ilyen volt Lucius Iulius Vestinus Vespasianus általi megbízása azzal, hogy a polgárháborúk során károkat

²⁹⁹ Suet. Vespas. 16.

³⁰⁰ SALLES 2002, 231-234.

³⁰¹ LEFEBVRE 2011, 103-104.

³⁰² BEAUJEU 1982, 681.

³⁰³ LEFEBVRE 2011, 96-98.

³⁰⁴ MAY 1935, 1-25.; MURGA GENER 1976, 17-23.

szenvető Capitoliumi épületeket helyreállítsa.³⁰⁵ Ugyanígy Septimius Severus uralkodásának idején a Commodus alatt Rómát érő tűzvészek utáni újjáépítéssel bízták meg a lovagrendű Marcus Aquilius Felixet, *procurator operum publicorum* tisztségre kinevezve. Az általa elvégzett munkákat részben a *senatusi (aerarium Saturni)*, részben a *princeps* magánpénztárából (*fiscus Caesaris*) finanszírozták.³⁰⁶ Septimius Severus uralkodása idején a középítkezések gyakoribbá válása következtében a két *curator* munkájának segítése érdekében újabb lovagrendűek által betöltött hivatalokat hoztak létre.³⁰⁷ Az egyik ilyen az általános helyettesítési feladatokat végző *subcurator operum publicorum* volt, míg a *procurator theatri Pompeiani* tisztség a Pompeius színház felújítási munkáinak felügyeletére jött létre.³⁰⁸

Sokrétű munkát végeztek a középítkezésért felelős *curatorok*. Ők biztosították az építkezésre kiszemelt ingatlant, felügyelték a középületek karbantartását, felújítási munkálatait. A középületek emelésekor ő volt a felelős az építési telkek megszerzéséért, vagy úgy hogy köztulajdonban álló ingatlant (*locus publicus*) biztosított, vagy közérdekű magánalapítványoktól vette használatba, ilyenkor *solariumot*, fizetett évenkénti bérként ellenszolgáltatásként. A tényleges építkezést gyakran egy licit eljárás során a legkedvezőbb ajánlatot tevő magánszemélynek adták ki. Ilyenkor a *curator* személyzete ellenőrizte a munkák lefolyását. Az elkészült munka szerződés szerinti teljesítését is ők ellenőrizte (*adprobatio*).³⁰⁹

A római princepsok jelentős szerepet játszottak Róma urbanisztikai arculatának kialakításáért. Egyedül a császár volt jogosult a város működését javító döntések meghozatalára, így a középítkezések kezdeményezése (diadalívek, színházak, közfürdők) az ő előjogukká vált, ezzel is elősegítve az új kormányzati forma tekintélyének növekedését.³¹⁰

2.2.5.2. Az ivóvíz biztosítását felügyelő *curator*

A város ivóvízzel történő ellátása a római köztársaság idejének állandó problémája volt, mivel a Tiberis folyó szennyezettsége miatt Rómában nem állt rendelkezésre elégséges ivóvízforrás. Ezért a vízvezetékek építése már a *principatus* korát megelőzően megépültek (az

³⁰⁵ SALLES 2002, 85.

³⁰⁶ DAGUET-GAGEY 2000, 318.

³⁰⁷ PFLAUM 1950, 73.

³⁰⁸ BEAUJEU 1982, 6812-683.

³⁰⁹ LEFEBVRE 2011, 97.

³¹⁰ LEFEBVRE 2011, 98.

első az *Aqua Appia* volt a Kr.e. 312-ben).³¹¹ Augustus uralkodásának idején három újabb vízvezeték épült Róma ellátására. Utódai közül Claudius és Traianus folytatták az építkezéseket, így a 2. századra több mint tíz vízvezetékrendszer szolgálta ivóvízzel Róma városát. Ezeknek működtetése megfelelő ismeretekkel rendelkező szakapparátus feladata volt. A vízellátásért felelős (*curator aquarum*) hivatalt is Augustus idejében hozták létre, a Kr. e. 11-ben azzal, hogy egy háromtagú szenátorokból álló bizottságot állítottak fel a vízvezetékek felügyeletére és karbantartási munkálataira.³¹² Előzménye az volt, hogy Agrippa *aedilisi* évének lejárta után örök időkre viselte ezt a központi jelentőségű hivatalt. A háromtagú bizottság a köztársaság gyakorlatára kívánt utalni, bár a hivatal megszerzése nem választással, hanem a *princeps* általi kinevezéssel történt. A háromtagú bizottságot ismeretlen időponttól kezdődően egyszemélyi vezetés váltotta fel. A *princeps* erre a pozícióra *consuli* rangú szenátort nevezett ki, s a *curatori* megbízások közül a legnagyobb tekintélynek örvendő hivatal volt.³¹³ Marcus Valerius Messala Corvinus volt az első ismert *curator aquarum*.³¹⁴ Claudius, miután a szenátori rangú kinevezettek vagy nem értettek a feladathoz, vagy nem tanúsítottak kellő érdeklődést, előbb hűséges, megbízható emberekkel váltotta fel (előbb A. Didius Gallus 38-tól, majd Cn. Domitius Afer 49-től) őket egyúttal a *curator aquarum* tisztséget is létrehozva. Emellett egy *procurator* rangú, a feladathoz értő személyt is mellé rendelt a felszabadítottjai közül, egyúttal jelentős számú (mintegy 460 főt) személyzetet bocsátott a rendelkezésére.³¹⁵ Így valójában a fennálló szervezetet megtartotta, csak a hatásköröket csoportosította át a tényleges munkát végző *procurator aquarum* felé.³¹⁶ A legnevesebb közülük az 1. század végén élő Sextus Iulius Frontinus szenátor volt, aki a Kr.u. 73-ban betöltött *consulsága* után a Kr.u. 97-ben a *curator aquarum* tisztséget is betöltötte. A hivatal ellátásának szabályait már Agrippa megírta „*Commentarii de aquis*” című művében, ami sajnos elveszett. Agrippa elveszett művének, az akkori archívumok adatainak felhasználásával, valamint saját tapasztalatait felhasználva Frontinus a Kr. u. 97-103 között „*De aquis urbis Romae*” címmel. Commodus uralkodása alatt kapcsolatba került a *curator ad Miniciam* tisztviselővel, aminek oka az ehetett, hogy mindkettejük hivatali apparátusa a *porticus Minucia vetus* közelében volt.³¹⁷

³¹¹ Front. de aquis, 5.

³¹² PEACHIN, 2004.

³¹³ Front. de aquis, 99.

³¹⁴ Front. de aquis, 102.

³¹⁵ Front. de aquis, 116

³¹⁶ LEVICK 2002, 145.

³¹⁷ LEFEBVRE 2011, 98-101.

A *curator aquarum* nagy presztízsnak örvendő tisztség volt, rangban megelőzte a közmunkákért és a Tiberisért felelős *curatorokét*. Ennek oka az lehetett, hogy az ívvezellátás biztosítása a polgárok mindennapi élete és a köznyugalom biztosítása miatt a *princeps* kitüntető figyelmét is élvezte. A *curator aquarum* helyettesítésére már Claudius idejében kialakult egy *procurator aquarum* tisztség is, aki az építkezések és a felújítások felügyeletével segítette felettese munkáját.³¹⁸ Claudius idején ez egy császári felszabadított volt, majd Traianusnál már egy lovagrendű lett a *procurator aquarum*. A *curator aquarum* személyzetéhez vízmérnökök ügyintézők, a víztornyok felügyelői, valamint kőművesek is tartoztak. az irányítása alá rendelt személyzetével együtt a vízvezetékrendszer megbízható működését volt hivatott biztosítani azzal, hogy megakadályozta a szivárgásokat, és elrendelte a karbantartási munkálatokat. Claudius uralkodása alatt jogában állt a magánszemélyek számára vízvételi koncessziókat alapítani, de gyakoriak voltak az engedély nélküli vízvételek is, amit a *curator aquarum*nak jogában állt büntetni, így jelentős *iurisdictió*val is bírt.³¹⁹

2.2.5.3. A Tiberis karbantartásáért és a városi csatornahálózatért felelős *curatorok*

Az *Urbs* működtetése szempontjából fontos feladatokat látott el a Tiberis folyóért és a csatornák karbantartásáért felelős római tisztviselő (*curator alvei Tiberis et riparum*) is.³²⁰ A szennyvizet elvezető csatornák (köztük a *cloaca Maxima*) a közegészségügy szempontjából, a Tiberis folyó medrének és partvonalának gondozása pedig az Ostia tengeri kikötőjéből induló, Rómába érkező szállítmányok eljuttatása és a gyakori árvizek kivédése szempontjából bírt különös jelentőséggel. Kezdetben Tiberis partvonalának kiépítését Augustus még Asinius Gallus senatorra bízta a Kr.e. 8-7 között. Majd e feladatok ellátására Tiberius idejében egy öttagú bizottságot hoztak létre szenátori rangúakból, akik közül sorshúzással választották ki az elnököt. Claudius uralkodása idején a sorshúzást a kinevezés váltotta fel, így a hozzáértés lett az elsődleges szempont. Mindemelllett Claudius politikai bölcsességről tanúbizonyságot téve továbbra is fenntartotta az öttagú testületet.³²¹Érdemes még megjegyezni, hogy Claudius uralkodása alatt a városi *procuratori* funkcióval bíró tisztviselők száma a téma jeles kutatója, Pflaum szerint három volt.³²² A már tárgyalt vízszolgáltatásért felelős (*procurator aquarum*),

³¹⁸ Front, de aquis, 105-106.; PFLAUM 1950, 42.; LEVICK 2002, 145.

³¹⁹ LEFEBVRE 2011, 101-102.

³²⁰ TEXIER 1857, 104.

³²¹ LEFEBVRE 2011, 102-103.

³²² PFLAUM 1974, 12.

az ünnepi játékok megrendezésével megbízott (*procurator ludi*) és a császári kancellária görög ügyekben illetékes tisztviselője (*ad legationes et responsa Graeca*).³²³

A *curator alvei Tiberis et riparum* fő feladata a Tiberis és partvonalának felügyelete, a vízmagasság figyelemmel kísérése az áradások megelőzése, valamint az is, hogy a magánszemélyek személyes használatukra kisajátítsák maguknak a folyó vizét. A folyóparton határköveket helyeztek el, amivel a magánterület és a köztulajdon közötti határt igyekeztek jelezni. Előfordult az is, hogy magánszemélyek saját kockázatukra az ártérben építkeztek, ezzel is akadályozva a folyó vízszintjének szabályozását.³²⁴ A folyómeder karbantartása is az ő feladata volt, mivel az elsüllyedt hajók és a törmelék akadályozhatta a folyami hajózást. emellett a folyami kikötők karbantartásáért és a Tiberist használó hajósok egyesületeinek felügyeletét is ő látta el. Emellett a Tiberisbe ömlő szennyvízcsatornák tisztíttatását is neki kellett megszerveznie. Éppen emiatt a tisztség nem örvendett túlzott társadalmi elismertségnek.³²⁵

2.3. Itália különleges közigazgatási helyzete

Fontos hangsúlyozni, hogy Itáliát nem illesztette be a provinciák rendszerébe a *principatus* közigazgatási szervezetrendszere.³²⁶ Itália irányítása ugyanakkor a központi kormányzathoz sem csatlakozott, elvileg autonóm *civitasokból*, *coloniákból* és *municipiumokból* állt össze.³²⁷ Egyáltalán az is kérdéses, hogy Itáliáról mint közigazgatási egységről beszélhetünk-e, mivel az itt lakó szabad személyek *latinus* jogállásán (*ius Italicum*) túl más közös jogi kapcsolóelemelekről nem igazán beszélhetünk.³²⁸ A *ius Italicum* elsőként az ifjú Plinius művében jelent meg, s feltehetően Augustus által létrehozott olyan régi vallási praktikákat foglalt össze, amelyek lehetővé tették a meghódított provinciai területeket is itáliaivá tenni.³²⁹ A *ius Italicum* pontos tartalma ugyan régóta vitatott a szakirodalomban, de abban egyetértés mutatkozik, hogy ennek köszönhetően a provinciai telkeken is teljes római tulajdont lehetett szerezni,³³⁰ adófizetési mentességgel járt,³³¹ és privilégiumként az ilyen joggal rendelkező városok saját magukat igazgathatták. A római polgárjoggal rendelkezők és

³²³ PFLAUM, 42.

³²⁴ Suet. Div. Aug., 30, 1-2

³²⁵ LEFEBVRE 2011, 102-103.

³²⁶ SIMSHAUSER 1980, 401-452.; TARPIN 2008, 5-7.

³²⁷ CHASTAGNOL 1990, 351-365.

³²⁸ FERENCZY 1982, 1037-1040.

³²⁹ Hist. nat., 3, 139.

³³⁰ Gai. Inst. 2, 27; 2, 31.

³³¹ Paul. D.50,15,8,7.

a latin jogúak között azonban számos területen megmaradtak a különbségek, így a háromgyermekes rómaiakat megillető kedvezmények (*ius trium liberorum*) a latin jogúaknál csak négy gyermek esetén érvényesültek, a provinciáknál azonban már csak ötnél.³³² A *ius Italicum* császár általi adományozása még a provinciabeliek számára is megengedett volt. Ennek ellenére a közbeszédben folyamatosan jelen volt a „*tota Italia*” megjelölés.³³³ Itáliában a Misenumban és a Ravennában állomásozó flották, valamint a római *praefectusok* irányítása alatt álló speciális alakulatok (a *praefectus praetorio*, a *praefectus urbi* és a *praefectus vigilum cohortai*) kivételével katonai haderő nem állomásozhatott. Ezen a helyzeten változtatott Septimius Severus, aki Róma mellett állomásoztatott egy légiót.³³⁴ Itália igazgatását még Augustus idejében alakították ki, amit utódai az 1. század folyamán továbbfejlesztettek, s ezen csak a 2. és a 3. században történtek kisebb-nagyobb módosítások.

2.3.1. Itália közigazgatása Augustus korában

A szenátus és Augustus között Kr. e. 27-ben a hatalom megosztásáról szóló megállapodás értelmében az itáliai ügyek a *senatus* jogkörébe tartoznak.³³⁵ A *princeps* annak jeléül, hogy tiszteletben tartja a félsziget városainak önkormányzatait, tizenegy *regióba* osztotta be őket (*discriptio Italiae totius in regiones XI*).³³⁶ A *regiones* működését nem ismerjük pontosan, létrehozásuk legfőbb gyakorlati haszna abban állhatott, hogy így sikerült összegyűjteni a *censushoz* szükséges adatokat, mielőtt azokat Rómába továbbították.³³⁷ Az egyes *regiók* kialakításánál az etnikai összetétel meghatározó szerepet játszott, és az elnevezéseiket is a nagyobb itáliai kultúrák után kapták.³³⁸ Az egyes hivatalok felállításánál azonban már Augustus sem követte a *regiones* beosztását, azokat inkább pragmatikus megfontolásokból a *princeps* megbízottjai útján szervezte. A kezdeti időben Rómára semmiképpen nem tekintettek úgy, mint egy provinciára. Az újonnan kinevezett itáliai hivatalnokok közül ki kell emelni az utak karbantartásával foglalkozó *cura viarumot*.

Itáliában a legfontosabb közigazgatási feladat az utak állapotának biztosítása volt, amit szenátori rendű, korábban már *praetorságot* viselt *curatores viarum* felügyeltek, akiket a

³³² TARPIN 2008, 11; BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2014, 151.

³³³ NICOLET 1994, 377-398.

³³⁴ SHA, Sev., 6,11.

³³⁵ NICOLET 1991, 73-97.

³³⁶ Regio I (Latium et Campania), Regio II (Apulia et Calabria), Regio III (Lucania et Bruttium), Regio IV (Sammium), Regio V (Picenum), Regio VI (Umbria), Regio VII (Etruria), Regio VIII (Aemilia), Regio IX (Liguria), Regio X (Venetia et Histria), Regio XI (Transpadana).

³³⁷ TARPIN 2008, 7-8.

³³⁸ SIMSHÄUSER 1980, 411.

princeps a szenátus egyetértésével nevezett ki Kr. e. 11-ben.³³⁹ Az új utak építését felügyelő *procuratorok*nál azonban a kinevezéskor már a *consularisi* rang is szükséges volt. A *princeps* ezekkel a feltételekkel az itáliai városok és népek iránti tiszteletét is ki kívánta fejezni. Az egyes utakat felügyelő *procuratores* között egyfajta hierarchia is kialakult a közlekedésben elfoglalt fontosságuk alapján, s a tisztviselők fizetése is eszerint alakult.³⁴⁰ Így beszélhetünk évi 60 000 *sestertius* (*procuratores sexagenarii*) keresőkről (pl. *via Cornelia et Triumphalis*) és évi 100 000 *sestertius* (*procuratores centenarii*) jövedelemmel rendelkezőkről is (pl. *via Nomentana*).³⁴¹ A *princeps* csak a Rómát a provinciákkal összekötő utak építéséről és karbantartásáról gondoskodott, a másodrendű utak fenntartása már az egyes városok kötelezettsége volt.³⁴²

2.3.2 Itália közigazgatása Tiberiustól Traianusig

Az Augustust követő időben Tiberiustól egészen a Traianusig terjedő időszakban számos újtás történt Itália közigazgatása tekintetében. Ez egyrészt a pénzügyi igazgatást, másrészt a *praefectus alimentorum* intézményének a kialakítását jelentette.

A pénzügyi igazgatás területén a *princeps* nevezte ki azokat a tisztviselőket, akiket az egyes itáliai városokban való adószedés megszervezésével bíztak meg. Az egyik ilyen adófajta a *vicesima hereditatum* volt, amelyet a törvényes és a végrendeleti örökösöknek is meg kellett fizetniük az általuk megszerzett hagyaték után. Ennek mértéke 5% volt az adófajtának a beszedésével kezdetben a *publicanusokat*, majd Vespasianus óta Itáliában egy *sexagenarius* rangban álló *procurator*t bíztak meg. Az Antininusok idején több régióból álló egységek élére neveztek ki ilyen *procuratorokat*.³⁴³

Az itáliai városok és a *princeps* közötti pénzügyek felügyeletére létrejött új tisztség Traianus korában jött létre (*curatores rei publicae*).³⁴⁴ A kinevezésre a császár volt jogosult, elsődleges feladata az volt, hogy az autonóm városok pénzügyeinek zavarai esetén közbelépjen.³⁴⁵ Az itáliai városok pénzügyi problémái kapcsán ő volt jogosult a város

³³⁹ Frontin. Aq. 101; ECK 1994, 331.

³⁴⁰ PFLAUM, Hans-Georg: *Abrégé*, 55-56.

³⁴¹ PFLAUM 1978, 311-315.

³⁴² MOMMSEN 1887, 790-800.; LEFEBVRE, 2011, 130-132.

³⁴³ TARPIN 2008, 22..

³⁴⁴ CAMODECA 1980, 453-534.

³⁴⁵ SIMSHÄUSER 1980, 422-425; CAMODECA 1980, 474-479.

ingatlanvagyonát is igazgatni. Végül a *princeps* képviselőjeként a középületek, szobrok felavatásánál ő volt jelen a császár helyett.³⁴⁶

A *praefectus alimentorum* intézményét Nerva és Traianus idején hozták létre a születésszám növelése érdekében Itáliában. Először a hivatalt csak *senatorok* tölthették be, de hamarosan a lovagrendiek számára is nyitva állt.³⁴⁷ Az intézmény létrehozásának célja az volt, hogy a szegényebb családoknak élelmezési segítséget adjanak azok a földbirtokosok, akik a programban részt kívántak venni. A segítséget a városok nyújtották úgy, hogy számukra a *princeps* a segítségnyújtási tervben részt venni kívánó földbirtokosok földjeinek arányában egy meghatározott nagyságú tőkeösszeget biztosított, amit a földbirtokosok a földjük nagyságától függő összeg utáni kamattal egészítettek ki. Ezt az összeget fordították a városok a nincstelenek és a rászorulóknak élelmezésére.³⁴⁸

2.3.3 Itália közigazgatása a 2. és a 3. században

Miután a provinciai igazgatás során szerzett tapasztalatok az Itáliában felmerülő sajátos problémák megoldására már nem voltak megfelelőek, ezért az uralkodók egyedi intézkedésekkel igyekeztek a felmerülő kihívásokat orvosolni.³⁴⁹ Ezek közül elsőként azt a hadrianusi reformot kell megemlítenünk, amelynek során négy *consuli* rangú szenátort küldtek ki négy újonnan létrehozott körzetbe, hogy a császár megbízottjaiként (*legati Augusti pro praetore Italici*) bíraskodjanak a *princeps* nevében. Ezzel az intézménnyel a Hadrianust követő időkben már nem találkozunk.³⁵⁰

Ugyancsak az igazságszolgáltatás hatékonyabb biztosítása érdekében állította fel Marcus Aurelius a *iuridici* rendszerét.³⁵¹ Ez azt jelentette, hogy Itáliában Róma 100 mérföldes körzete a *praefectus urbi* joghatósága alá tartozott, az ezen túl fekvő itáliai területeket pedig kisebb körzetekre osztották, amelyek élére a *princeps* korábban már *praetorságot* viselt *senatorokat* nevezett ki ítélkezési és szervezési feladatokra.³⁵² Kezdetben négy ilyen körzet létezett, majd a 3. századra számuk ötre nőtt. Ezeknek a körzeteknek az élén álló *iuridicusok* fő feladata az volt, hogy a jogkeresőkhöz közelebb vigyék az igazságszolgáltatást, és érteniük kellett a vagyoni *censust* és a földnyilvántartásokat tartalmazó okiratokhoz is. Jelentős szerepet játszottak

³⁴⁶ LEFEBVRE, 2011, 186-189.

³⁴⁷ ECK 1994, 333-334.

³⁴⁸ LEFEBVRE 2011, 132.

³⁴⁹ LEFEBVRE 2011, 133.

³⁵⁰ SHA Hadr. 22, 13.

³⁵¹ SHA Marc Aur. 11.

³⁵² CORBIER 1973, 609-690.

abban, hogy sikeresen megvalósult az igazságszolgáltatás decentralizációja Itáliában, még mielőtt provinciává szervezték volna át.³⁵³

2. 4. A provinciák irányítási rendszere

A *principatus* időszakára a Római Birodalom irányítása a jelentős számú provincia következtében strukturáltabb és szakértőbb szervezetrendszert követelt meg. Valamennyi provincia kormányzásánál szerepet játszott egy a tartományi vezető mellett kialakult központosított közigazgatás, amelynek élén a helytartó titkárságának a vezetője, a *principalis* állt. Az irányításával működő hivatalban a nyilvántartások elkészítéséért felelős *commentarienses*, a testőri és jogi feladatokat is ellátó *speculatores* és a provinciai kormányzók védelmét szolgáló *singulares* működtek. A hivatali segédszemélyzetet a provinciabeliek köréből állították össze írnokokból, számvevőkből, titkárokból, börtönőrökből, idézéseket kézbesítőkből (*viatores*) és kikiáltókból (*praecones*).³⁵⁴ A már korábban megindult fejlődés eredményeként a *principatus* időszakában a provinciák közigazgatása alapvetően négy fő irányítási modellt követett. Megkülönböztették a szenátus és a római nép által igazgatott provinciákat, valamint a *princeps* által irányítottakat, amelyeknek élén állhatott szenátori rangú *procurator* vagy *praefectus* is.

2.3.1. A szenátusi provinciák

A szenátus (és a római nép) által igazgatott provinciákat mindig egy szenátor kormányozta. Claudius idejében tíz provincia rendelkezett ezzel a státusszal (Africa, Achaia, Asia, Baetica, Bythinia et Pontus, Creta et Cyrenaica, Cyprus, Macedonia, Narbonensis és Sicilia), a kormányzók közül pedig többen is korábban már *consuls*ágot viseltek vagy *praetorok* voltak.³⁵⁵ Ezek a kormányzók *proconsul*i címmel is rendelkeztek, hivatalukat július elsejétől látták el, s egyúttal már fizetést is kaptak, melynek összege a *principatus* idején nem ismert (kivéve Africa esetét, ahol a juttatás egymillió *sestertius* volt évente). A *proconsul* *lictor*i kíséret illette meg, amelyeknek száma a provincia jelentőségétől függően változott (Africa provinciában 12 főnyi volt).³⁵⁶ A *proconsul*okat a köztársasági hagyományoknak

³⁵³ LEFEBVRE 2011,133.

³⁵⁴ LEFEBVRE 2011, 134.

³⁵⁵ PFLAUM, Hans-Georg: *Abrégé*, 11.

³⁵⁶ Az egyetlen olyan szenátori provincia Africa, amelynél a tartományi helytartó privilégiumként katonai jogkörrel is rendelkezik, amíg azt Caligula vissza nem vonta. LEPALLEY 2008, 78.

megfelelően a *senatus* ülésén sorshúzással jelölték ki, de ezt a folyamatot a *princeps* felügyelte. A provinciák között egyesek nagyobb presztízzsel bírtak, ami a politikai helyzettől függően változhatott. A 3. századtól kezdve a *princeps* a potenciális jelöltek listájának összeállítása után csak ezek közül a nevek közül engedte meg a sorshúzást. Ezzel a megoldással azt kívánta elérni, hogy csak a provincia jelentőségéhez igazodó szakértelemmel rendelkező szenátor kaphasson kinevezést.³⁵⁷

A *proconsul* fő feladata a provinciái közigazgatás irányítása, a közrend fenntartása volt, amelybe a vallási béke és az egyes városok jó működésének biztosítása is beletartozott. Emellett bírói hatalommal is rendelkezett, ami a peregrinusok vonatkozásában a halálra ítéles jogát (*ius gladii*) is folyamatosan magába foglalta, illetve a kisebb jelentőségű ügyekben fellebbezési fórumként, a jelentősebb ügyekben elsőfokon eljáró bíróként is működött.³⁵⁸ A pénzügyi igazgatásban is vezető szerepet játszott, ugyanis ő döntött a provinciát terhelő adók egyes városok közötti szétosztásáról. A szenátori provinciák kormányzói jelentős helyi autonómiával bírtak, tisztségük azonban időben korlátozott volt, amit általában egy évben határoztak meg, s csak kivételes esetben kaptak hosszabbítást. Munkájukat a *quaestor*, a *legatus* és az *accentus* segítette. A szenátori rangú *quaestor* a pénzügyi igazgatásban helyettesítette a provinciái kormányzót, vezette a bevételekkel és a kiadásokkal kapcsolatos nyilvántartásokat. A többletet Rómába, az *aerarium Saturni* pénztárába kellett elküldenie. A tisztségre a szenátus sorshúzással, egy évre választotta. A *legatus* szintén szenátori rendű személyként, főként jogi ügyekben segítette a *proconsult*, de őt már nem a szenátus küldte ki a provinciába, hanem maga a kormányzó választotta barátai, bizalmasai köréből. A *legatusok* rendelkeztek közigazgatási tapasztalattal, és gyakran a *praetori* tisztség várományosai voltak, vagy éppen lejárt hivatali évük. Fontosabb és nagyobb provinciákban sor kerülhetett akár három *legatus* egyidejű kinevezésére is (pl. Asia), a *propraetoriak* esetében mindig csak egy volt. A *proconsul* titkára és egyben bizalmi embere az *accentus* volt, akit általában felszabadítottjai közül ő maga nevezett ki.³⁵⁹

2.3.2. A szenátor által kormányzott császári provinciák

Claudius idejében a császári provinciák már túlsúlyba kerültek a szenátuséhoz képest, mind területük, mind számuk alapján. Ezeket a provinciákat a *princeps* által a *consuli* vagy

³⁵⁷ LEFEBVRE 2011, 119.

³⁵⁸ LEFEBVRE 2011, 118-119.

³⁵⁹ LEFEBVRE 2011, 118-121.

praetori tisztséget már betöltött szenátorok köréből kiválasztott bizalmi személy, a *legatus Augusti pro praetore* címet viselve irányította akár több éven keresztül. Tiberius császársága alatt Macedonia provincia kormányzója, Poppeus Sabinus több mint húsz éven keresztül volt hivatalban.³⁶⁰ Claudius idejében ezek a provinciák a következők voltak: Belgica, Cilicia, Corsica-Sardinia, Gallia Comata, Galatia, Lusitania-Asturia-Callaecia, Syria, Tarraconensis és az általa meghódított Britannia.³⁶¹ A *legatus Augusti* hatalma széles körű volt, a közigazgatási és bírói funkciók mellett a *princeps imperium domi et militiae* jogkörét is gyakorolta átruházott hatáskörként. Így a provinciája területén állomásozó katonai csapatok parancsnoka is volt. Helyettesei közül a *legati* már a provinciái székhelytől távol eső területeket kormányoztak, ami lehetővé tette a kormányzó tehermentesítését, megkímélve a hosszú ideig tartó utazásoktól. A szenátor által vezetett császári provinciákban – miután katonai csapatok is állomásoztak területén – létezett az itteni légiók parancsnokaiként eljáró *legati legiones* tisztség is. Ezeknek a provinciáknak a pénzügyi igazgatása a császártól függött, mivel ő nevezett ki egy a kormányzótól független lovagrendű *procurator*t, akinek éves fizetése 200 000 *sestertius* (*procurator ducentenarii*) volt. Az általa beszedett jövedelmek közvetlenül a *fiscus*t illették.³⁶²

2.3.3. A lovagrendűek által kormányzott (*procuratori*) császári provinciák

Ezek a provinciák korábban a Rómával *cliensi* viszonyban lévő helyi uralkodó irányítása alá tartoztak. Ezt a történetileg kialakult királyi funkcionáriusi réteget váltotta fel a lovagrend köréből a *princeps* által kinevezett és fizetett kormányzó, a *procurator*, aki katonai és civil jellegű, közigazgatási és bírói feladatokat is ellátott.³⁶³ Parancsnoksága alatt a légiókhoz nem tartozó, kiegészítő jellegű katonai alakulatok álltak.³⁶⁴ Claudius uralkodásának idején ilyen provincia volt Cappadocia, Iamnia, Iudea, Mauretania Caesariensis, Mauritania Tingitana, Noricum, Raetia és Thracia.³⁶⁵ Az is előfordult, hogy légiókat kellett ezekbe a provinciákba küldeni, ilyenkor a kormányzást kezdetben egy szenátori rendű, majd fokozatosan egy lovagi rendhez tartozó *procurator pro legato* vette át. A lovagok provinciák élére való kinevezése *pro legato* csak fokozatosan történt: először 44-ben, Mauritania

³⁶⁰ Tac. Ann., 6,39,3.

³⁶¹ RENUCCI 2012, 157-163.

³⁶² LEFEBVRE 2011, 124-125.

³⁶³ PFLAUM 1974, 50-53.

³⁶⁴ LEFEBVRE 2011, 125-127.

³⁶⁵ PFLAUM 1974, 11.

provinciában.³⁶⁶ A rómaiak által ekkor már megszállt Pannónia területén Claudius uralkodása alatt került sor Savaria (Szombathely) városának megalapítására.³⁶⁷ Pannoniában mint császári provinciában Claudius utóda, Néró uralkodásától kezdődően már pénzügyi *procurator* működött.³⁶⁸

Septimius Severus Mesopotamia irányítására már egy *praefectus pro legatō*t nevezett ki, aki a lovagrendhez tartozott, s évi 200 000 *sestertius* fizetést kapott.³⁶⁹

Sajátos státusszal rendelkezett Sardinia provincia, mivel kormányzója kettős címet viselt: egyúttal *praefectus* és *procurator* is volt (*procurator Augusti et praefectus*).³⁷⁰ A 2. században a tartományi kormányzók megjelölésére (akár a *senatori*, akár a lovagrendiek esetében) a *praeses* kifejezést kezdték használni.³⁷¹

2.3.4. *Praefectus* által irányított császári provincia: Egyiptom

Egyiptom különleges és kivételes helyet foglal el a Római Birodalom provinciális rendszerében, miután Kr. e. 30-ban Octavianus győzelme folytán az addig Ptolemaioszok uralma alatt álló terület Róma fennhatósága alá került. Sajátossága, hogy státusza nem a római államtól, hanem a *princeps* személyétől függött, aki egyben a fáraók helyébe is lépett.³⁷² A kormányzói feladatokat Augustus óta a *praefectus Aegypti* látta el, aki a *princeps* közeli környezetéhez tartozó bizalmi ember volt. A létrehozott hivatalos megjelölése ennek az új tisztségnek a *praefectus Alexandriae et Aegypti* volt. A tisztséget egy a *comitia* által elfogadott törvénnyel hozták létre, amelyben megerősítették Augustus jogait Egyiptomban.³⁷³ A *praefectus Aegypti* jogai a provinciai *proconsuloké*hoz hasonló volt.³⁷⁴ Augustus elsőként a lovagi származású C. Cornelius Gallust nevezte ki erre a tisztségre. Római szenátorok a *princeps* kivételes engedélye nélkül nem is léphettek Egyiptom területére, illetve Alexandriát sem kormányozhatták, s ezt a hagyományt egészen a Septimius Severus által bevezetett reformok idejéig fenn is tartották.³⁷⁵ Claudius a politikai helyzet miatt 32-ben néhány hónapra

³⁶⁶ LEVICK 2002, 70.

³⁶⁷ MÓCSY 1974, 78-84.

³⁶⁸ PFLAUM 1974, 12.

³⁶⁹ DAGUET-GAGEY 2000, 296-297.

³⁷⁰ TARPIN 2008, 67.

³⁷¹ LEFEBVRE 2011, 127.

³⁷² DEMOUGIN 2007, 83-92.

³⁷³ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 442-443.

³⁷⁴ Ulp. D.1.17.1 8 (libro quinto decimo ad edictum): *Praefectus Aegypti non prius deponit praefecturam et imperium, quod ad similitudinem proconsulis lege sub Augusto ei datum est, quam Alexandriam ingressus sit successor eius, licet in provinciam venerit; et ita mandatis eius continetur.*

³⁷⁵ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 444.

egyik felszabadítottját, Hiberust volt kénytelen kinevezni a *praefectus Aegypti* tisztségre, noha ezt a posztot általában lovagrendiek töltötték be.³⁷⁶ Néro korától a magas rangú lovagokat megillető tiszteletbeli címet, a *vir egregius* (görögül *krastistos*) titulust is viselte, majd a 2. századtól már a *clarissimus* (görögül. *lamprotatos*) megszólítás is megillette.³⁷⁷

A tisztséget hivatalosan egy, illetve két éven keresztül lehetett betölteni, de az Augustustól a Gallienusig (253-268) terjedő három évszázad során az átlagos idő három év volt. A tisztségbe lépés nyáron történt, ami az egyiptomi év végét jelölte. A leghosszabb ideig, 15 évig (16-31) feltehetően Tiberius *praefectus Aegyptije*, Gaius Galerius látta el a tisztséget.³⁷⁸ A kinevezett *praefectusok* többsége Itáliából, illetve Rómából származott, de találhatunk köztük gallokat, hispánokat és még alexandriaiakat is. A tisztség az egyik legelölkelőbb lovagrendiek által betölthető hivatal volt, azt csak a hierarchia csúcsán álló *praefectus praetorio* előzte meg.³⁷⁹

Speciális helyzeténél fogva egyben „egyiptomi alkirálynak” is tekinthették, s mint a *princeps* képviselője delegált jogkörként gyakorolta annak *imperiumát* is, akárcsak a *proconsulok*.³⁸⁰ Közigazgatási feladatai rendkívül összetett jellegűek voltak, s részben a fáraók korában kiépült közigazgatási rendszerre támaszkodtak.³⁸¹ Emellett bírói funkciókat is ellátott elsősorban székhelyén, Alexandriában, de a provinciában utazva is, főként Pelusiumban és Memphisben. Így *imperiuma* mind közigazgatási, mind bírói jogköröket magába foglalt (*imperium mixtum*). A provinciái igazságszolgáltatás fejeként a fontos ügyekben ő járt el, a kisebb jelentőségű ügyekben pedig bírói hatalmát átruházta akár polgári, akár katonai ügyekben eljáró bíróra (*iudex datus*). Helyzetének egyik fő sajátossága az volt, hogy jogalkotó hatalommal is bírt, így *edictumot* adhatott ki, amely valamennyi provinciái lakosra nézve kötelező volt.³⁸² Jelentős számú helyettessel dolgozott, akik római főhivatalnokként a *curatores ducekenarii* címmel is rendelkeztek.³⁸³ Claudius idején hat ilyen *procurator* segítette a *praefectus Aegypti* munkáját.³⁸⁴ Közülük elsőként a *iuridicus Alexandriae* említhető, aki az igazságszolgáltatást irányította, amikor a *praefectus* nem tartózkodott Alexandriában,³⁸⁵ és egyben a *praefectus Aegypti* első helyettese,

³⁷⁶ LEVICK 2002, 69.

³⁷⁷ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 452.

³⁷⁸ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 453.

³⁷⁹ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 453.

³⁸⁰ DEMOUGIN 2007, 83-92.

³⁸¹ HAENSCH 2007, 93-100.

³⁸² KATZOFF 1980, 809-833.

³⁸³ BRUNT 1975, 127-147.

³⁸⁴ PFLAUM 1974, 11.

³⁸⁵ KUPISZEWSKI 1953, 187-204.

„alprefektusnak” is tekinthető. Mellette az *idiologus Aegypti* a provincia pénzügyeiért volt felelős, egyúttal a templomok és az egyesületek felett is ellenőrzést gyakorolt, s e területeken igazságszolgáltatói hatalommal is rendelkezett. Az *archiereus Aegypti* tisztségét ellátó *procurator* a provincia főpapjaként vallási kérdésekben *iurisdictió*val is bírt.³⁸⁶ Miután Egyiptom stratégiai szempontból is kitüntetett szerepet játszott a római politika megvalósításában, ezért az ott állomásozó három légió élén egy lovagrendi *praefectus legionis* állt, aki alá az állomáshelyek parancsnokai tartoztak (*praefecti castrorum*).³⁸⁷

Egyiptom közigazgatási rendszerén belül is külön helyet foglalt el Alexandria városa, amely a *praefectus Aegypti* székhelye és a provinciai irányítás központja volt. Fontos hangsúlyozni, hogy egy római alkotmányos *fictio* révén Alexandria nem Egyiptomban volt, hanem „Egyiptom mellett” (*ad Aegyptum*).³⁸⁸ A helyi lakosság vonatkozásában a városi tanács (*boulé*) történetileg meghatározó szereppel bírt, de a római hatóságokkal szembeni ellenséges viszonya miatt gyakran felfüggesztették működését. Így a helyi származású és a posztjukon maradó korábbi hivatalnokok közvetítettek az alexandriai lakosok és a római hatóságok között.³⁸⁹

Egyiptomon belül Ptolemaios és Naucratis városa, illetve Hadrianus korától kezdődően Antinoopolis a hagyományos görög városok státuszával bírtak.³⁹⁰

Magát Egyiptomot három nagy régióra osztották, amelyeknek élén *procuratorok* (*epistrategus Pelusi*, *epistrategus VII Nomorum*, *epistrategus Thebaidos*) álltak, de felettük is a *praefectus Aegypti* gyakorolt felügyeletet. Az *epistrategus* széles körű polgári és közigazgatási hatalommal bírt, de sem katonai, sem bírói jogköre nem volt, maga a princeps nevezte ki. Az *epistrategos* több kisebb közigazgatási egységből állt, ami *noménak* nevezünk, élén a *praefectus Aegypti* által kinevezett *strategos*szal. Egy régió akár több *noméból* is állhatott, vezetője a terület legjelentősebb városában (elnevezésük gyakran magukban hordozták a *polis* megjelölést, mint például *Herakleou polis*) lakott. A *nome* kifejezés a ptolemaiosi időkből származik, akárcsak a *strategos* és a helyettesül szolgáló *basilicogrammate*, a királyi írnok.³⁹¹ Septimius Severus reformjainak eredményeként ezek a központi helyként szolgáló városok *civitatesszé* váltak.³⁹²

³⁸⁶ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 454.

³⁸⁷ PFLAUM 1950, 41.

³⁸⁸ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 456.

³⁸⁹ LEFEBVRE 2011, 127-130.

³⁹⁰ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 458-460.

³⁹¹ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 460-461.

³⁹² DAGUET-GAGEY 2000, 305.

Egyiptom tehát római *procurator* által igazgatott császári provincia lett a *principatus* időszakára, mégpedig olyan, amelyben a helyi sajátosságokat úgy őrizték meg, hogy egyben a római közjog elveivel is összhangba hozták őket.³⁹³

A *principatus* kori közigazgatást bemutató fejezet összefoglalásaként megállapítható, hogy a császári reformok eredményeképpen római állam megerősödött, a város élete pedig szervezettebb lett. Főként a szakértelem, a feladatok hosszú távra történő tervezése és a pragmatikus szemléletű politika segítségével válhatott az Urbs és maga a Római Birodalom is jól tagolt és átgondolt elvek mentén működtetett közigazgatási egységgé. Augustus és utódai – a köztársasági intézmények részbeni fenntartásával – a kor kihívásaira választ adni képes, jól igazgatott és hatékony központosított monarchiává szervezték át az *imperium Romanumot* és birodalmi fővárossá Rómát.

³⁹³ MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008, 442. „L'Égypte est une province impériale de type procuratorien dotée d'un statut qui lui garantit le maintien de particularismes locaux dans un cadre juridique conforme aux principes du droit public romain.”

SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK

AAASH	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAB	Acta Archaeologica Brigetionensia
ACD	Acta Class. Debrecen
ÁJ	Állam- és Jogtudomány
AJH	Acta Juridica Hungarica: Hungarian Journal of Legal Studies
AJP	The American Journal of Philology
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
AT	Antik Tanulmányok. Studia Antiqua
AUB	Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
Belles-Lettres?	Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
BIDR	Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano «Vittorio Scialoja»
BM	Belvedere Meridionale
Ek. Bolgár	Összehasonlító jogtörténet, Bolgár Elek Emlékkönyv, Horváth Pál, Révész T. Mihály (szerk.), Budapest 1983.
Ek. Ruszoly	Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára, Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.), Szeged 2010.
Fs. Knütel	Festschrift für Rolf Knütel zum 70. Geburtstag Holger Altmeppen – Ingo Reichard – Martin Schermaier (szerk.), Heidelberg – New York 2009
Fs. Waldstein	Ars boni et aequi: Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag, Martin Josef Schermaier – Zoltán Végh (hrsg.), Stuttgart 1993
IAS	Iustum Aequum Salutare
Index	Index. Quaderni camerti di studi romanistici
Inmem. Kovács	In memoriam dr. Kovács István akadémikus, egyetemi tanár, Tóth Károly (szerk.), Szeged 1991.
Iura	Iura. Rivista internazionale di diritto romano e antico
JeSz	Jogelméleti Szemle
JIA	Jus Imperium Auctoritas, Études de droit romain
JJP	Journal of Jurist Papyrology
JK	Jogtudományi Közlöny
Jogtört. Parerga	Jogtörténeti Parerga: Ünnepi Tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére, Máthé Gábor – Révész T. Mihály – Gosztonyi Gergely (szerk.), Budapest 2013.
JRS	The Journal of Roman Studies
JSz	Jogtörténeti Szemle
JT	Jogtörténeti Tanulmányok
Klió	Klió: Történelmi Szemlélő Folyóirat
Labeo	Labeo. Rassegna di diritto romano
MAH	Mélanges d'archéologie et d'histoire
MEFRA	Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité

Mél. Humbert	Carmina iuris. Mélanges en l'honneur de Michel Humbert, E. Chevreau – D. Kremer – A. Laquerrière-Lacroix (éd.), Paris 2012
OIR	Orbis Iuris Romani
PUM	Publicationes Universitatis Miskolcensis. Series Iuridica et Politica
RBPh	Revue belge de philologie et d'histoire
REG	Revue des Études Grecques
RHD	Revue historique de droit français et étranger
RhM	Rheinisches Museum für Philologie
RIDA	Revue internationale des droits de l'antiquité
RPh	Revue de philologie, littérature et d'histoire anciennes
SDHI	Studia et documenta historiae et iuris Sem. Compl. Seminarios Complutenses de Derecho Romano
SIDM	Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium, Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai
Sodalitas	Sodalitas: scritti in onore di Antonio Guarino, Vincenzo Giuffré (ed.), Napoli 1984
Studi Biscardi	Studi in onore di Arnaldo Biscardi
Studi Volterra	Studi in onore di Edoardo Volterra
Studia Bócz	Studia in honorem Endre Bócz, Domokos A., Deres P. (szerk.), Budapest 2007.
Tan. Besenyei	Tanulmányok Dr. Besenyei Lajos egyetemi tanár 70. születésnapjára, Szabó Imre – Tóth Károly (szerk.), Szeged 2007
Tan. Molnár 70	Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára, Jakab Éva (szerk.), Szeged 2004.
UUR	Universitas „unius rei”: Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből, P. Szabó Béla, Újvári Emese (szerk.), Debrecen 2014.
ZSS	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABSIL1997 ABSIL, Michel: *Les préfets du prétoire d'Auguste à Commode (2 avant-192 après J.-C.)*, Paris 1997.
- ADAMIK 2008 ADAMIK Tamás: *Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan*, Pozsony 2008.
- ADAMIK 2009 ADAMIK Tamás: *A római irodalom története. A kezdetektől a nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Pozsony 2009.
- ALFÖLDI 1976 ALFÖLDI, Andreas: *Oktavians Aufstieg zur Macht*, Bonn 1976.
- ALFÖLDY 2002 ALFÖLDY Géza: *Római társadalomtörténet*, Budapest 2002.
- ALLÉLY 2004 ALLÉLY, Annie: *Lépide, le triumvir*, Bordeaux 2004.
- ANDREAU 1990 ANDREAU, Jean: *Activité financière et liens de parenté en Italie romaine*, in: *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine. Écoles Française de Rome*, Rome 1990, 501-526.
- ANDREAU 2001 ANDREAU, Jean: *Banque et affaires dans le monde romain. IV^e siècle av. J.-C. - III^e siècle ap. J.-C.*, Paris 2001.
- ANTONINI 1914 ANTONINI, Enrico: *Il "senatus consultum ultimum", Note differenziali e punti di contatto col moderno stato d'assedio*, Torino 1914.
- AULIARD 2002 AULIARD, Claudine: *Ville souveraine et souverain dans la ville*, in: *Rome, ville et capitale. De César aux Antonins*, (Marie-Claude L'HUILLIER, Claudine AULIARD, Monique Clavel-Lévêque, Antonio GONZALÈS), Paris 2002, 120-121.
- BAJÁNHÁZY 2002a BAJÁNHÁZY István: *A választási rendszer Rómában*, *SIDM* 2/1. 3 (2002), 47-75.
- BAJÁNHÁZY 2002b BAJÁNHÁZY István: *A diktatúra intézménye Rómában*, *PUM* 20/1 (2002), 31-58.
- BAJÁNHÁZY 2012 BAJÁNHÁZY István: *A fetialisok szerepe a római állam külkapcsolataiban*, *PUM* 30/1 (2012), 7-25.
- BAUMAN 1967 BAUMAN, Richard A.: *The crimen maiestatis in the Roman republic and Augustan principate*, Johannesburg 1967.
- BAYET 1957 BAYET, Jean: *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*, Paris 1957.
- BEAUJEU 1982 BEAUJEU, Jean: *A-t-il existé une direction des musées dans la Roma impériale?*, *Belles-Lettres* 126/4 (1982), 671-688.
- BEHRENDTS 1970 BEHRENDTS, Okko: *Die römische Geschworenengerichtsverfassung*, Göttingen 1970.
- BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2015 BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila: *Római magánjog*, Budapest–Pécs 2015³.
- BÉRANGER1953 BÉRANGER, Jean: *Recherches sur l'aspect idéologique du principat*, Bâle 1953.
- BÉRANGER1979 BÉRANGER, Jean: *L'abdication de l'empereur romain*, *Belles-Lettres* 123/2 (1979), 357-379.
- BÉRARD 1988 BÉRARD, François: *Le rôle militaire des cohortes urbaines*, *MEFRA* 100/1 (1988), 159-182.
- BERGER 1953 BERGER, Adolf: *«Bonam copiam iurare»*, in: *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno de suo insegnamento II*, Napoli 1953, 117-129.

- BESSENYŐ 2010 BESSENYŐ András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*, Budapest – Pécs 2010⁴.
- BISCARDI 1953 BISCARDI, Arnaldo: *Auctoritas Patrum*, *BIDR* 57/58 (1953), 213-294.
- BONFANTE 1928 BONFANTE, Pietro: *Historie du droit romain I-II*, Paris 1928.
- BLEICKEN 1957 BLEICKEN, Jochen: Oberpontifex und Pontifikalkollegium, *Hermes* 85 (1957), 345-366.
- BONNEFOND-COUDRY 1989 BONNEFOND-COUDRY, Marianne: *Le Sénat de la république romaine. De la guerre d'Hannibal à Auguste: Pratiques délibératives et prise de décision*, Rome 1989.
- BONNEFOND-COUDRY 1993 BONNEFOND-COUDRY, Marianne: Le princeps senatus: vie et mort d'une institution républicaine, *MEFRA* 105 (1993), 103-134.
- BORHY – BARTUS – SZÁMADÓ 2015 BORHY László – BARTUS Dávid – SZÁMADÓ Emese: Philippus Arabs császár brigetiói törvénytáblája, *AAB* 1/7, Komárom 2015.
- BRIAND-PONSART – HURLET 2014 BRIAND-PONSART, Claude – HURLET, Frédéric: *L'Empire romain d'Auguste à Domitien*, Paris 2014².
- BRIQUEL 1988 BRIQUEL, Dominique: Claude, érudit et empereur, *Belles-Lettres* 132/1 (1988), 217-232.
- BRUNT 1975 BRUNT, Peter Astbury: The Administrators of Roman Egypt, *JRS* 65 (1975), 127-147.
- BRUHNS 1978 BRUHNS, Hinnerk: *Caesar und die römische Oberschicht in den Jahren 49-44 v. Chr. Untersuchungen zur Herrschaftsetablierung im Bürgerkrieg*, «Hypomemata» 55, Göttingen 1978.
- BUND 1976 BUND, Elmar: *Salvius Iulianus, Leben und Werk ANRW II. 15*, Berlin- New York 1976, 408-454.
- BURDESE 1975 BURDESE, Alberto: *Manuale di diritto pubblico romano*, Torino 1975.
- BUTI 1982 BUTI, Ignazio: La 'cognitio extra ordinem': da Augusto a Diocleziano, *AVRW II. 14*, Berlin – New York 1982, 29-59.
- BÜRGE 1982 BÜRGE, Alfons: Geld- und Naturwissenschaft im vorklassischen und klassischen römischen Recht, *ZSS* 99 (1982), 128-157.
- CAMODECA 1980 CAMODECA, Giuseppe: *Ricerche sui curatores rei publicae*, *AVRW II. 13*, Berlin – New York 1980, 453-534.
- CARCOPINO 1936 CARCOPINO, Jérôme: *Histoire romaine II. César*, Paris 1936.
- CHAMOIX 1986 CHAMOIX, François: *Marc Antoine*, Paris 1986.
- CHASTAGNOL 1990 CHASTAGNOL, André: Considérations sur les municipes latins du premier siècle apr. J.-C., in: *L'Afrique dans l'Occident romain (Ier siècle av. j.-C. – IVe siècle apr. J.-C., École française de Rome*, Rome 1990, 351-365.
- CHASTAGNOL 1997 CHASTAGNOL, André: Le fonctionnement de la préfecture urbaine, in: *La Rome impériale. Démographie et logistique. Actes de la table ronde de Rome, 25 mars 1944, École Française de Rome*, Rome 1997, 111-119.

- CHASTAGNOL 2004 CHASTAGNOL, André: *Le Sénat romain à l'époque impériale. Recherches sur la composition et le statut de ses membres*, Paris 2004.
- CHRISTOL 2007 CHRISTOL, Michel: Préfecture du prétoire et haute administration équestre à la fin du règne d'Antonin le Pieux et au début du règne de Marc Aurèle, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 115-140.
- CHRISTOL 2007a CHRISTOL, Michel: Comes per omnes expeditiones. L'adulation de Plautien préfet du prétoire de Septime Sévère, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 217-236.
- CHURRUCA DE 1991 CHURRUCA DE, Juan: Die Gerichtsbarkeit des praefectus urbi über die argentarii im klassischen römischen Recht, *ZSS* 108 (1991), 304-324.
- CIMMA 1981 CIMMA, Maria Rosa: *Ricerche sulle società di publicani*, Milan 1981.
- COARELLI 1993 COARELLI, Filippo: *Note sui ludi saeculares, Spectacles sportifs et scéniques dans le monde étrusco-italique*, Rome 1993.
- COGITORE 2002 COGITORE, Isabelle: *La légitimité dynastique d'Auguste à Néron à l'épreuve des conspirations*, Rome 2002.
- CORBIER 1973 CORBIER, Mireille: Les circonscriptions judiciaires de l'Italie, de Marc-Aurèle à Aurélien, *MEFRA* 85/2 (1973), 609-690.
- CORBIAT 1985 CORBIAT, Jean-Pierre: La technique du rescrit à la fin du Principat, *SDHI* 51 (1985), 319-385.
- CORBIAT 1997 CORBIAT, Jean-Pierre: *Le prince législateur. La technique législative des Sévères et les méthodes de création du droit impérial à la fin du Principat*, Rome 1997.
- CORBIAT 2007 CORBIAT, Jean-Pierre: Les préfets du prétoire de l'époque sévérienne. Un essai de synthèse, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 179-198.
- COSME 2009 COSME, Pierre: *L'armée romaine. VIII^e s. av. J.-C. – V^e s. ap. J.-C.*, Paris 2009.
- COSME 2009a COSME, Pierre: *Auguste*, Paris 2009.
- COSME 2011 COSME, Pierre: *Les empereurs romains*, Paris 2011.
- COSTABILE 2013 COSTABILE, Felice: *Caius Iulius Caesar dal dictator al princeps dal divi filius al Cristo. Augusto e le machere del potere*, Roma 2013.
- COUDRY 2004 COUDRY, Marianne: *Loi et société: la singularité des lois somptuaires de Rome*, *Cahiers Glotz* 15 (2004), 135-171.
- CROOK 1955 CROOK, John: *Consilium principis. Imperial councils and counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955.
- CRIFÒ 1958 CRIFÒ, Giuliano: Su alcuni aspetti della libertà in Roma, *Archivio Giuridico* 1958, 3-72.
- CRIFÒ 1976 CRIFÒ, Giuliano: Ulpiano. Esperienze e responsabilità del giurista, *AVRW II. 15*, Berlin – New York 1976, 708-789.
- CUQ 1922 CUQ, Édouard: Note sur Julius Priscus préfet du prétoire de Gordien, *Belles-Lettres* 66/3 (1922), 184-189.
- DAGUET-GAGEY 2000 DAGUET-GAGEY, Anne: *Septime Sévère. Rome, l'Afrique et l'Orient*, Paris 2000.

- DE LAET 1943 DE LAET, Sigfried J.: Le préfecture du prétoire sous le Haut-Empire et le principe de la collégialité, *RBPh* 22/1-2 (1943), 73-95.
- DE LAET 1944 DE LAET, Sigfried J.: Cohortes prétoriennes et préfets du prétoire du Haut-Empire, *RBPh* 23 (1944), 498-506.
- DE LAET 1946 DE LAET, Sigfried J.: Les pouvoirs militaires des Préfets du Prétoire et leur développement progressif, *RBPh* 25/3-4 (1946), 509-554.
- DE MARINI AVONZO 1977 DE MARINI AVONZO, Franca: *Il senato romano nella repressione penale*, Torino 1977.
- DE MARTINO 1958 DE MARTINO, Francesco: *Storia della costituzione romana I.*, Napoli 1958.
- DE MARTINO 1960 DE MARTINO, Francesco: *Storia della costituzione romana II.*, Napoli 1960.
- DE MARTINO 1961 DE MARTINO, Francesco: *Storia della costituzione romana III.*, Napoli 1961.
- DE MARTINO 1962 DE MARTINO, Francesco: *Storia della costituzione romana IV/1*, Napoli 1962.
- DE MARTINO 1993 DE MARTINO, Francesco: *La storia dei pubblicani e gli scritti dei giuristi*, *Labeo* 39 (1993), 5-41.
- DEMOUGIN 1988 DEMOUGIN, Ségolène: *L'ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, Rome 1988.
- DEMOUGIN 2007 DEMOUGIN, Ségolène: Nouveaux représentants du prince en Égypte, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 83-92.
- DE ROBERTIS 1987 DE ROBERTIS, Francesco M: La repressione penale nella circoscrizione dell'Urbe (il praefectus Urbi et le autorità concorrenti, in: *Scritti vari di diritto romano III. Diritto penale*, Bari 1987, 35-104.
- DETTENHOFFER 1992 DETTENHOFFER, Maria H.: *Perdita Iuventus. Zwischen den Generationen von Caesar und Augustus*, München 1992.
- DREXLER 1958 DREXLER, Hans: *Principes – Princeps, Estratto da «Maia», Nuova Serie- Fascicolo IV – Anno X – Ottobre-Dicembre*, Rocca San Casciano 1958, 244-280.
- DULCKEIT – SCHWARZ – WALDSTEIN 1995 DULCKEIT, Gerhard – SCHWARZ, Fritz – WALDSTEIN, Wolfgang: *Römische Rechtsgeschichte*, München 1995.
- DÜLL 1976 DÜLL, Rudolf: Seneca iurisconsultus, in: *AVRW II. 15*, Berlin-New York 1976, 364-380.
- DURRY 1938 DURRY, Marcel: *Les cohortes prétoriennes*, Paris 1938.
- ECK 1994 ECK, Werner: Kaiserliches Handeln in italischen Städten, in: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international de Rome (25-28 mars 1992)*, Rome 1994, 329-351.
- EL BEHEIRI 2001a EL BEHEIRI Nadja: A censori regimen morum mint politikai eszköz, *JT* 7 (2001), 163-168.
- EL BEHEIRI 2003 EL BEHEIRI Nadja: Lex Oppia, jog és erkölcs egy korai római törvény tükrében, *JeSz* 4 (2003).
- EL BEHEIRI 2004a EL BEHEIRI Nadja: A censor tevékenységének büntetőjogi jellege, *Tan. Molnár* 70, Szeged 2004, 9-43.
- EL BEHEIRI 2004b EL BEHEIRI Nadja: Die römische Zensur: Ein entwicklungsgeschichtlicher Abriss, *AAASH* 44 (2004), 47-98.

- EL BEHEIRI 2005 EL BEHEIRI Nadja: Regimen morum, *JSz* 1 (2005), 163-169.
- EL BEHEIRI 2012 EL BEHEIRI Nadja: *Das regimen morum der Zensoren. Die Konstruktion des römischen Staatsrechts*, Berlin 2012.
- ÉTIENNE 1997 ÉTIENNE, Robert: *Jules César*, Paris 1997.
- FERENCZY 1982 FERENCZY, Endre: Rechtshistorische Bemerkungen zur Ausdehnung des römischen Bürgerrechts und zum *ius Italicum* unter dem Prinzipat, *ANRW II. 14*, Berlin- New York 1982, 1017-1058.
- FERENCZY-MARÓTI-HAHN 1998 FERENCZY Endre – MARÓTI Egon – HAHN ISTVÁN: *Az ókori Róma története*, Budapest 1998.
- FERRARY 2001 FERRARY, Jean-Louis: A propos des pouvoirs d'Auguste, *Cahiers Glotz* 12 (2001), 101-154.
- FINLEY 1975 FINLEY, Moses I.: *L'économie antique*, Paris 1975.
- FIORI 2014 FIORI, Roberto: *La convocazione dei comizi centuriati: diritto costituzionale e diritto augurale*, *ZSS* 131 (2014), 60-176.
- FITZ 1980 FITZ, Jenő: Die Verwaltung von Pannonia Inferior zur Zeit des Partherkrieges (162-166), *Klio* 62/2 (1980), 405-410.
- FLACH 1973 FLACH, Dieter: Die Rede des Claudius de iure honorum Gallis dando, *Hermes* 101 (1973), 313-320.
- FÖLDI 1996 FÖLDI András: A római köztársaság államszervezete, *Rubicon* 4-5 (1996), 8-15.
- FÖLDI 2011 FÖLDI András: Status, res publica, ius publicum: Fogalomtörténeti észrevételek, *AUB* 48 (2011), 107-133.
- FÖLDI 2013a FÖLDI András: Adalékok a tekintély (auctoritas) fogalmának eredetéhez, *Jogtört. Parerga* 2013, 91-99.
- FÖLDI 2013b FÖLDI András: On the question of the origin of the concept of "authority" (autocritas), *Existencia* 1-2 (2013), 77-88.
- FÖLDI – HAMZA 2014 FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*, Budapest 2014¹⁹.
- FRIES 1967 FRIES, Helmut: *Die cohortes urbanae*, Köln – Graz, 1967.
- FUSCO 1998 FUSCO, Sandro-Angelo: «Insolentia parenti. Messala Corvino, la «praefectura urbi» e gli estremi aneliti della «libertas» repubblicana, *Index* 26 (1998), 303-315.
- GABBA 1997 GABBA, Emilio: Democrazia a Roma, *Atheneum* 85 (1997), 267-271.
- GAROFALO 2009 GAROFALO, Luigi: In tema di « iustitium », *Index* 37 (2009), 113-129.
- GAUDEMET 1982 GAUDEMET, Jean: *Institution de l'Antiquité*, Paris 1982².
- GAUDEMET 1991 GAUDEMET, Jean: *Les institutions de l'Antiquité*, Paris 1991.
- GEDEON 2005 GEDEON Magdolna: *Az antik Róma „sportjoga”*, Miskolc 2005.
- GELZER 1912 GELZER, Matthias: *Die Nobilität der römischen Republik*, Stuttgart 1912.
- GIARDINA 1955 GIARDINA, Andrea: Seneca, Claudio e il Pomerio, in: «*Alla Signorina*». *Mélanges offerts à Noëlle de La Blanchardière, École Française de Rome*, Rome 1955, 123-140.
- GIOVANNINI 1983 GIOVANNINI, Adalberto: *Consulare imperium, Schweizer Beiträge zur Altertumswissenschaft* 16, Bâle 1983.
- GINTOWT 1949 GINTOWT, Edouard: Dictator Romanus, *RIDA* 2 (1949), 383-394.

- GIRARDET 1992 GIRARDET, Klaus M.: Zur Diskussion um das imperium consulare militiae im 1. Jh. v. Chr., *Cahiers Glotz* 3 (1992), 213-220.
- GRELLE 1963 GRELLE, Francesco: *Stipendium vel tributum*, Napoli 1963.
- GRELLE 1980 GRELLE, Francesco: La 'correctio morum' nella legislazione flavia, *ANRW II. 13*, Berlin – New York 1980, 340-365.
- GRIMAL 1978 GRIMAL, Pierre: Les rapports de Sénèque et de l'empereur Claude, *Belles-Lettres* 122/2 (1978), 469-478.
- GRIMAL 1993 GRIMAL, Pierre: *L'Empire romain*, Paris 1993.
- GROS 2011 GROS, Pierre: Les édifices de la bureaucratie impériale: administration, archives et services publics dans le centre monumentale de Rome, in: *Pallas* 55 (2011), 107-126.
- GIUFFRÈ 1976 GIUFFRÈ, Vincenzo: Papiniano: fra tradizione ed innovazione, *ANRW II. 15*, Berlin- New York 1976, 632-666.
- GUARINO 1980 a GUARINO, Antonio: Gli aspetti giuridici del principato, in: *ANRW II. 13*, Berlin- New York 1980, 3-60.
- GUARINO 1980 b GUARINO, Antonio: La formazione dell'editto perpetuo, in: *ANRW II. 13*, Berlin- New York 1980, 62-102.
- HAENSCH 2007 HAENSCH, Rudolf: «Dans tout le prétoire...». Le personnel du préfet d'Égypte sous le Haut-Empire, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 93-100.
- HALFMANN 2011 HALFMANN, Helmut: *Marcus Antonius*, Darmstadt 2011, 46-51.
- HAMZA 1981 HAMZA Gábor: Cicero és a római jog, *AT* 28 (1981), 139-154.
- HAMZA 1982 HAMZA Gábor: Nemzetközi magánjog és római jog, *AUB* 24 (1982), 260-283.
- HAMZA 1983 HAMZA Gábor: Cicero és a jogtudósi ideáltípus, *Ek. Bolgár*, Budapest 1983, 69-80.
- HAMZA 1987/88 HAMZA Gábor: A nemzetközi kapcsolatok jogi szabályozásának kérdése az antikvitásban, *ÁJ* 30 (1987/88), 753-775.
- HAMZA 1990 HAMZA Gábor: Észrevételek a cicerói életmű jogi vonatkozásairól, *AUB* 32 (1990), 175-179.
- HAMZA 1991 HAMZA Gábor: *Comparative law and antiquity*, Budapest 1991.
- HAMZA 1995 HAMZA Gábor: Racines du droit international privé dans l'Antiquité Gréco-romaine, *OIR* 1 (1995), 110-128.;
- HAMZA 1996 HAMZA Gábor: Idegen hatások a római jogban a XII táblás törvénytől a római jog klasszikus koráig, *JK* 51 (1996), 319-324.
- HAMZA 1998a HAMZA Gábor: Cicero De re publicája és az antik államfogalom, in: *Hatalommegosztás és jogállamiság*, MEZEY Barna (szerk.), Budapest 1998, 335-352.
- HAMZA 1998b HAMZA Gábor: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*, Budapest 1998.
- HAMZA 2005 HAMZA Gábor: A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció, *ÁJ* 46 (2005).
- HAMZA 2007 HAMZA Gábor: *Cicero. Az állam*, Budapest 2007³.
- HAVAS – HEGYI – SZABÓ 2007 HAVAS László – HEGYI W. György – SZABÓ Edit: *Római történelem*, Budapest 2007.
- HÄRTEL 1965 HÄRTEL, Gottfried: Der Beginn der allgemeinen Krise im Westen des Römischen Reiches. Wirtschaftliche und soziale Veränderungen in der Zeit von Marc Aurel bis zum Septimius

- Severus (161-211), *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 13 (1965), 262-274
- HEGYI – KERTÉSZ – NÉMETH – SARKADY 2002
HEGYI Dolores – KERTÉSZ István – NÉMETH György – SARKADY János: *Görög Történelem. A kezdetektől Kr. e. 30-ig*, Budapest 2002.
- HAENSCH 2007
HAENSCH, Rudolf: «Dans tout le prétoire...». Le personnel du préfet d'Égypte sous le Haut-Empire, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 93-100.
- HELLEGOUARC'H 1994
HELLEGOUARC'H, Joseph: Histoire et biographie: le principat vu par Suétone (de Tibère à Néron), *Vita Latina* 133 (1994), 22-28.
- HEURGON 1953
HEURGON, Jacques: La vocation étruscologie de l'Empereur Claude, *Belles-Lettres* 97/1 (1953), 92-97.
- HEURGON 1953 a
HEURGON, Jacques: Tarquinius Priscus et l'organisation de l'ordre des haruspices sous l'empereur Claude, *Latomus* 12 (1953), 402-415.
- HOFFMANN 2007
HOFFMANN Zsuzsanna: *Velleius Paterculus. Róma története*, Szeged 2007.
- HOMO 1970
HOMO, Léon: *Les institutions politiques romaines*, Paris 1970.
- HUMBERT 1886
HUMBERT, Gustave Amédée: *Essai sur les finances et la comptabilité publique chez le Romains I*, Paris 1886.
- HUMBERT 1978
HUMBERT, Michel: *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la coquête jusqu'à la guerre sociale*, École Française de Rome, Rome 1978.
- HUMBERT 2011
HUMBERT, Michel: *Institution politiques et sociales de l'Antiquité*, Paris 2011¹⁰.
- HURLET 1993
HURLET, Frédéric: La Lex de imperio Vespasiani et la légitimité augustéenne, *Latomus* 52 (1993), 261-280.
- IMBERT 1962
IMBERT, Jean: Pax romana, in: *Recueils de la Société Jean Bodin* 14 (1962), 303-3019.
- JAKAB 1991
JAKAB Éva: Aediles curules: Róma rendészeti igazgatása és ennek hatása a magánjog fejlődésére, *Inmem. Kovács*, Szeged 1991, 131-155.
- JAKAB 2009
JAKAB Éva: Privatrechtliche Rechtsfiguren im Völkerrecht der römischen Republik, *Fs. Knütel*, Heidelberg – New York 2009, 439-450.
- JAKAB 2010
JAKAB Éva: Választási botrány az ókori Rómában, *Ek. Ruzsoly*, Szeged 2010, 385-398.
- JAKAB 2011
JAKAB, Éva: *Borvétel és kockázat. Jogtudomány és jogélet a Római Birodalomban*, Budapest 2011, 57-60.
- JONES 1960
JONES, Arnold Hugh Martin: *Studies in Roman Government and Law*, New York 1960.
- JONES 1972
JONES, Arnold Hugh Martin: *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*, Oxford 1972.
- KATZOFF 1980
KATZOFF, Ranon: Sources of Law in Roman Egypt: The role of the Prefect, *ANRW II. 13*, Berlin- New York 1980, 807-844.
- KELEMEN 2007
KELEMEN Miklós: *A Birodalom kormányzása. A Késő-római Birodalom közszolgálata – jogi források alapján*, Budapest 2007
- KÖVES-ZULAUF 1995
KÖVES-ZULAUF, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest 1995.

- KRAWCZUK 2008 KRAWCZUK, Aleksander: *Római császárok. A principátus és a válság kora (Kr. e. 44 – Kr. u. 285)*, Szeged 2008.
- KUNKEL 1967 KUNKEL, Wolfgang: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Graz – Wien – Köln, 1967².
- KUNKEL 1971 KUNKEL, Wolfgang: Gesetzesrecht und Gewohnheitsrecht in der Verfassung der römischen Republik, *Romanitas* 9 (1971), 357-375 (= Kleine Schriften, Weimar 1974, 367-382).
- KUNKEL 1972 KUNKEL, Wolfgang: Magistratische Gewalt und Senatsherrschaft, *ANRW* I. 2, Berlin 1972, 3-22.
- KUNKEL 2001 KUNKEL, Wolfgang: *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt, Die Magistratur*, München 1995.
- KUNKEL–SCHERMAIER 2001 KUNKEL, Wolfgang – SCHERMAIER, Martin: *Römische Rechtsgeschichte*, Köln – Weimar – Wien 2001¹³.
- KUPISZEWSKI 1953 KUPISZEWSKI, Henryk: The iuridicus Alexandriae, *JJP* 7-8 (1953-1954), 187-204.
- LABRUNA 1962 LABRUNA, Luigi: *Quirites*, Labeo 1962, 340-348.
- LAURENDI 2012 LAURENDI, Rossella: *Profili costituzionali e orientamenti politici del principato di Claudio*, Reggio Calabria 2012.
- LE BOHEC 2001 LE BOHEC, Yann: *César chef de guerre. César stratège et tacticien*, Paris 2001.
- LE BOHEC 2002 LE BOHEC, Yann: *L'armée romain sous le Haut-Empire*, Paris 2002³.
- LÉCRIVAIN 1886 LÉCRIVAIN, Charles: La juridiction fiscale d'Auguste à Dioclétien, *MAH* 6 (1886), 91-114.
- LEFEBVRE 2011 LEFEBVRE, Sabine: *L'Administration de l'Empire romain d'Auguste à Dioclétien*, Paris 2011.
- LEPELLEY 2008 LEPELLEY, Claude: L'Afrique, in: *Rome et l'intégration de l'Empire 44 av. J.-C.-260 apr. J.-C., Tome 2. Approches régionales du Haut-Empire romain*, (sous la direction de), Paris 2008, 71-112.
- LESUISSE1961 LESUISSE, Léon: La nomination de l'empereur et le titre d'«Imperator», *L'antiquité classique* 30/2 (1961), 421-424.
- LEVI 1956 LEVI, Mario Attilio: «Incivilis potestas», in: *Studi in onore di Pietro de Francisci I.*, Milano 1956, 403-406.
- LEVICK 2002 LEVICK, Barbara: *Claude*, Dijon 2002.
- LINTOTT 1972 LINTOTT, Andrew William: Provocatio. From the Struggle of the Orders to the Principate, *ANRW* I. 2, Berlin 1972, 226-267.
- LINTOTT 1999 LINTOTT, Andrew William: *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 1999.
- LINTOTT 1992 LINTOTT, Andrew William: *Judicial reform and land reform in Roman Republic*, Cambridge, 1992.
- LOBRANO 1982 LOBRANO, Giovanni: *Il potere dei tribuni della plebe*, Milano 1982.
- LÜBTOW 1955 LÜBTOW von Ulrich: *Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht*, Frankfurt am Main 1955.
- MAIURO 2012 MAIURO, Marco: *Res Caesaris. Ricerche sulla proprietà imperiale nel Principato*, Bari 2012.

- MCALINDON 1956 MCALINDON, D.: Senatorial Opposition to Claudius and Nero, *AJP* 77/2 (1956), 113-132.
- MAGDELAIN 1964 MAGDELAIN, André: Note sur la loi curiate et les auspices des magistrats, *RHD* 42 (1964), 198-203.
- MAGDELAIN 1968 MAGDELAIN, André: *Recherches sur l' « imperium »*. *La loi curiate et les auspices d'investiture*, Paris 1968.
- MAGDELAIN 1982 MAGDELAIN, André: De l'auctoritas patrum à l'auctoritas senatus, *Iura* 33 (1982), 21-45.
- MAGDELAIN 1990d MAGDELAIN, André: Le ius archaïque, *JIA*, Rome 1990, 55-93.
- MAGDELAIN 1990e MAGDELAIN, André: « Paricidas », *JIA*, Rome 1990, 519-538.
- MAGDELAIN 2009 MAGDELAIN, André: *La loi à Rome. Histoire d'un concept*, Paris 2009.
- MANCUSO 1981 MANCUSO, Gaetano: Senatus auctoritas, sulla denominazione del senatoconsulto inefficace, *Labeo* 27 (1981), 12-25.
- MANTOVANI 1998 MANTOVANI, Dario: Il profilo greco della costituzione romana, *Athenaeum* 86 (1998), 497-504.
- MANTOVANI 2005 MANTOVANI, Dario: Les clauses «sans précédents» de la *lex de imperio Vespasiani*: une interprétation juridique, *Cahiers Glotz* 16 (2005), 25-43.
- MASI 1971 MASI, Antonio: La 'praefectura urbi' di Lucio Munazio Planco e l'iscrizione del Mausoleo di Gaeta, *Studi Volterra V.*, Milano 1971, 239-250.
- MARÓTI 1983 MARÓTI Egon: *Az ókor története IV. A római köztársaság története*, Budapest 1983.
- MARÓTI 1991/92 MARÓTI Egon: Zum Problem des Wesens der römischen „gentes”, *Helikon* 31/32 (1991/92).
- MARTIN 1982 MARTIN, Jean-Pierre: *Providentia deorum. Recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial romain*, Rome 1982.
- MARTIN 1982 MARTIN, Paul-Marius: *L'idée de royauté à Rome. Haine de la royauté et séductions monarchiques (de la Rome royale au consensus républicain) 1*, Clermond – Ferrand 1982.
- MARTIN 1994 MARTIN, Paul-Marius: *L'idée de royauté à Rome. Haine de la royauté et séductions monarchiques (du IVe siècle av. J.-C. au principat augustéen) 2*, Clermond – Ferrand 1994.
- MARTON 1963 MARTON Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve*, Budapest 1963.
- MASCHI 1976 MASCHI, Carlo Alberto: La conclusione della giurisprudenza classica all'età dei Severi. Iulius Paulus, *ANRW II. 15*, Berlin – New York 1976, 667-707.
- MASKIN 1951 MASKIN, Nyikolaj Alekszandrovics: *Az ókori Róma története*, Budapest 1951, (fordította: BORZSÁK István és HARMATTA János).
- MÁTHÉ 2001a MÁTHÉ Elek: Plütarkhosz: Pompeius, in: *Párhuzamos életrajzok I.*, Budapest 2001.
- MÁTHÉ 2001b MÁTHÉ Elek: Plütarkhosz: Caius Marius, in: *Párhuzamos életrajzok II.*, Budapest 2001.
- MÁTHÉ 2001c MÁTHÉ Elek: Plütarkhosz: Tiberius Gracchus, in: *Párhuzamos életrajzok II.*, Budapest 2001.

- MAY 1935 MAY, Gaston: Les sénatusconsultes Hosidien et Volusien, *RHD* 14 (1935), 1-25.
- MAY 1936 MAY, Gaston: L'activité juridique de l'empereur Claude, *RHD* 15 (1936), 82-83.
- MAY 1938 MAY, Gaston: La politique religieuse de l'empereur Claude, *RHD* 17 (1938), 1-46.
- MAY 1944 MAY, Gaston: Notes complémentaires sur les actes de l'empereur Claude, *RHD* 22 (1944), 101-105.
- MEIER 1966 MEIER, Christian: *Respublica amissa, Eine Studie zur Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*, Wiesbaden 1966.
- MEIER 1984 MEIER, Christian: Die Ersten unter des Ersten des Senats. Beobachtungen zur Willensbildung im römischen Senat, in: *Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel D. Nörr, D. Simon* (hrsg.), Frankfurt am Main 1984, 185-204.
- MEIER 1989 MEIER, Christian: *César*, Paris 1989.
- MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2008 MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, Joseph: L'Égypte, in: *Rome et l'intégration de l'Empire 44 av. J.-C.-260 apr. J.-C., Tome 2. Approches régionales du Haut-Empire romain (sous la direction de Claude, LEPELLEY)*, Paris 2008, 435-493
- MEULDER 2002 MEULDER, Marcel: 193 apr. J.-C.: l'année aux trois fonction selon hérodiens, *RBPh* 80/1 (2002), 73-96.
- MEYER 1922 MEYER, Eduard: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius*, Stuttgart 1922.
- MEYER 1961 MEYER, Ernst: *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Zürich 1961².
- MICHELS 1967 MICHELS, Agnes Kirsopp: *The Calendar of the Roman Republic*, Princeton 1967.
- MITCHELL 1990 MITCHELL, Richard E.: *Patrician and Plebeians. The Origin of the Roman State*, London 1990.
- MITCHELL 1971 MITCHELL Thomas N.: "Cicero and the senatus consultum ultimum", *Historia* 20 (1971), 47-61.
- MÓCSY 1974 MÓCSY, András: *Pannonia a korai császárság idején*, Budapest 1974.
- MOLIN 2007 MOLIN, Michel: Préfets et préfecture du prétoire dans l'Histoire Romaine de Dion Cassius, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 204-213.
- MOLNÁR – JAKAB 2004 MOLNÁR Imre – JAKAB Éva: *Római jog*, Szeged 2004.
- MOMIGLIANO 1961 MOMIGLIANO, Arnaldo: *Claudius. The Emperor and his Achievement*, Cambridge 1961.
- MOMMSEN 1874 MOMMSEN, Theodor: *Römisches Staatsrecht I-II.*, Leipzig 1874.
- MOMMSEN 1887 MOMMSEN, Theodor: *Römisches Staatsrecht III.*, Leipzig 1887.
- MOMMSEN 1888 MOMMSEN, Theodor: *Römisches Staatsrecht, Dritter Band II. Abtheilung*, Leipzig 1888.
- MOMMSEN 1889 MOMMSEN, Theodor: *Das Römische Strafrecht*, Leipzig 1889.
- MORGUES 1995 MORGUES, Jean-Louis: Écrire en deux langues: bilinguisme et pratique de chancellerie sous le Haut-Empire romain, *Dialogues d'histoire ancienne* 21/2 (1995), 105-129.

- MOSCHETTI 1966 MOSCHETTI, Cesare Maria: *Gubernare navem gubernare rem publicam. Contributo alla storia del diritto marittimo e del diritto pubblico romano*, Milano 1966.
- MÜNZER 1920 MÜNZER, Friedrich: *Römische Adelsfamilien und Adelsparteien*, Stuttgart 1920.
- NEMO 1998 NEMO, Philippe: *Histoire des idées politiques dans l'Antiquité et au Moyen Âge*, Paris 1998.
- NÉMETH 2006 NÉMETH György: *Választások a köztársaságkori Rómában*, in: *Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero, A hivatalra pályázók kézikönyve, Németh György (szerk.), Nótári Tamás (ford.)*, Szeged 2006, 133-155.
- NICCOLINI 1932 NICCOLINI, Giovanni: *Il tribunato della plebe*, Milano 1932.
- NICCOLINI 1934 NICCOLINI, Giovanni: *I fasti dei tribuni della plebe*, Milano 1934.
- NICOLET 1988 NICOLET, Claude: *La Tabula Siarensis, la lex de imperio Vespasiani, et le jus relationis de l'empereur au Sénat*, *MEFRA* 100/2 (1988), 827-866.
- NICOLET 1991 NICOLET, Claude: *L'origine des regiones Italiae augustéennes*, *Cahiers Glotz* 2 (1991), 73-97.
- NICOLET 1992 NICOLET, Claude: *Autour de l'Imperium*, *Cahiers Glotz* 3 (1992), 163-166.
- NICOLET 1994 NICOLET, Claude: *L'Italie comme cadre juridique sous Haut-Empire*, in: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien, Actes du colloque de Rome, 25-28 mars 1992*, Rome 1994, 377-398.
- NICOLET 2000 NICOLET, Claude: *Censeurs et publicains. Économie et fiscalité dans la Rome antique*, Paris 2000.
- NÓTÁRI 2007a NÓTÁRI Tamás: *A lictorok vesszőnyalábja mint hatalmi jelkép az ókori Rómában*, *BM* 19/3-4 (2007), 5-12.
- NÓTÁRI 2007b NÓTÁRI Tamás: *Választási visszaélés és választási befolyásolás az ókori Rómában*, *Studia Bócz*, Budapest 2007, 109-120.
- NÓTÁRI 2010 NÓTÁRI Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*, Szeged 2010, 118-125.
- NÓTÁRI 2008 NÓTÁRI Tamás: *Megjegyzések Augustus legitimációs politikájához*, *RMJK* 5/1 (2008), 27-35.
- NÓTÁRI – NÉMETH 2006 NÓTÁRI Tamás – NÉMETH György: *Választási kampánystratégia az ókori Rómában*, *JK* 61/7-8 (2006), 268-279.
- NÖRR 1981 NÖRR, Dieter: *Zur Reskriptenpraxis in der hohen Prinzipatszeit*, *ZSS* 98 (1981), 1-46.
- O'BRIEN MOORE 1935 O'BRIEN MOORE, Ainsworth: *Senatus*, *RE*, Sup. VI, 1935, 660-812.
- PARSI 1963 PARSİ, Blanche: *Désignation et investiture de l'empereur romain (I^{er} et II^e siècle après J.-C.)*, Paris 1963.
- PARSI-MAGDELAIN 1964 PARSİ-MAGDELAIN, Blanche: *La cura legum et morum*, *RHD* 42 (1964), 373-412.
- PAVIS D'ESTURAC 1976 PAVIS D'ESTURAC, Henrietta: *La préfecture de l'annone, service administratif impérial d'Auguste à Constantin*, Rome 1976.
- PEACHIN 2004 PEACHIN, Michael: *Frontinus and the curae of the curator aquarum I.*, Stuttgart 2004.

- PEPPE 1981 PEPPE, Leo: *Studi sull'esecuzione personale I, Debiti e debitori nei primi due secoli della repubblica romana*, Milano 1981, 237-259.
- PETIT 1967 PETIT, Paul: *La paix romain*, Paris 1967.
- PETIT 1968 PETIT, Paul: *Le premier siècle de notre ère*, Paris 1968.
- PETIT 1974 PETIT, Paul: *Histoire générale de l'Empire romain. I. La Haut-Empire (27 avant J.-C. – 161 après J.-C.)*, Paris 1974.
- PETIT 1974a PETIT, Paul: *Le Haut-'Empire 1. (27 avant J.-C. – 161 après J.-C.)* Paris 1974.
- PETIT 1974b PETIT, Paul: *La crise de l'Empire 2. (des derniers Antonins à Dioclétien)*, Paris 1974.
- PFLAUM 1950 PFLAUM, Hans-Georg: *Les procurateurs équestres sous la Haut-Empire*, Paris 1950.
- PFLAUM 1974 PFLAUM, Hans-Georg: *Abrégé des procurateurs équestres*, Paris 1974.
- PFLAUM 1978 PFLAUM, Hans-Georg: Les salaires des magistrats et fonctionnaires du Haut-Empire, in: *Les «dévaluations» à Rome. Époque républicaine et impériale. Volume 1.* École Française de Rome, Rome 1978, 311-315.
- PONT 2007 PONT, Anne-Valérie: L'empereur «fondateur»: enquête sur les motifs de la reconnaissance civique, *REG* 120/2 (2007), 526-552.
- PÓKECZ KOVÁCS 2005 PÓKECZ KOVÁCS Attila: A vállalkozáshoz kapcsolódó bűncselekmények a köztársaságkori Rómában (A Castor templom ügye), in: *Tanulmányok Erdősy Emil Professzor 80. születésnapja tiszteletére, (Studia iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 136)*, Pécs 2005, 421-439.
- PÓKECZ KOVÁCS 2009 PÓKECZ KOVÁCS Attila: A római köztársaság válsága I. (i. e. 133-44), *JURA* 15/2 (2009), 139-152.
- PÓKECZ KOVÁCS 2010 PÓKECZ KOVÁCS Attila: A római köztársaság válsága II. (i.e. 133-44), *JURA* 16/1 (2010), 102-115.
- PÓKECZ KOVÁCS 2012 PÓKECZ KOVÁCS Attila: Les crises politiques à la fin de la république romaine et le senatusconsultum ultimum (121 – 40 av. J.-C.), *Mél. Humbert*, Paris 2012, 679-692.
- PÓKECZ KOVÁCS 2014a PÓKECZ KOVÁCS Attila: *A gazdasági- és hitelválság megoldásának jogi eszközei és közjogi következményei a római köztársaság végén (Kr. e. 49-47)*, UUR, Debrecen 2014, 197-216.
- PÓKECZ KOVÁCS 2014b PÓKECZ KOVÁCS Attila: *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában*, Budapest-Pécs 2014.
- PÓKECZ KOVÁCS 2014c PÓKECZ KOVÁCS Attila: A plebiscitumok szerepe a római alkotmánytörténetben a korai köztársaság időszakában (i. e. 449-287), *JURA* 20/1 (2014), 163-171.
- PÓKECZ KOVÁCS 2015 PÓKECZ KOVÁCS Attila: A római közigazgatás Claudius uralkodása idején (Kr. u. 41-54.), *JURA* 21/1 (2015), 100-111.
- PÓLAY 1944 PÓLAY Elemér: *A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében*, Miskolc 1944.
- PONTENAY DE FONTETTE 1954 PONTENAY DE FONTETTE, François: *Leges repetundarum*, Paris 1954.

- PORENA 2007 PORENA, Pierfrancesco: «À l'ombre de la pourpre». L'évolution de la préfecture du prétoire entre le III^e IV^e siècle, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 237-262.
- RADITSA 1980 RADITSA, Leo Ferrero: Augustus' Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery, *ANRW II. 13*, Berlin – New York 1980, 278-339.
- RÉMONDON 1964 RÉMONDON, Roger: *La crise de l'empire romain, de Marc Aurel à Anastase*, Paris 1964.
- RENUCCI 2012 RENUCCI, Pierre: Claude. *L'empereur inattendu*, Mesnil-sur-l'Estrée 2012.
- RICHARD 1982 RICHARD, Jean-Claude: Praetor collega consulis est: contribution à l'histoire de la préture, *RPh* 56 (1982), 19-31.
- RICHARDSON 1987 RICHARDSON, John S.: The purpose of the lex Calpurnia de repetundis, *JRS* 77 (1987), 1-12.
- RODDAZ 1984 RODDAZ, Jean-Michel: *Marcus Agrippa*, Rome 1984.
- ROMAN 1998 ROMAN, Yves: *Le Haut-Empire romain (27 av. J.-C. – 235 av. J.-C.)*, Paris 1998.
- ROMAN 2001 ROMAN, Yves: *Empereurs et sénateurs. Une histoire politique de l'Empire romain*, Paris 2001.
- ROMAN 2013 ROMAN, Yves: *Marc Aurèle. L'empereur paradoxal*, Paris 2013.
- ROSENBERG 1911 ROSENBERG Arthur: *Untersuchungen zur römischen Centurien Verfassung*, Berlin 1911.
- ROSILLO LÓPEZ 2010 ROSILLO LÓPEZ, Cristina: *La corruption à la fin de la République romaine (II^e -I^{er} s. av. J.-C.). Aspects politiques et financiers*, Stuttgart 2010.
- ROSSIGNOL 2007 ROSSIGNOL, Benoît: Les préfets du prétoire de Marc Aurèle, *Cahiers Glotz* 18 (2007), 141-177.
- ROSS TAYLOR 1949 ROSS TAYLOR, Lily: *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley 1949.
- ROTONDI 1962 ROTONDI, Giovanni: *Leges publicae populi romani*, Hildesheim 1962.
- ROUGÉ 199 ROUGÉ, Jean: *Les institutions romains*, Paris 1994.
- SABLAYROLLES 1996 SABLAYROLLES, Robert: *Libertinus miles. Les cohortes de vigiles*, Rome 1996.
- SALLES 2002 SALLES, Catherine: *La Rome des Flaviens. Vespasien, Titus, Domitien*, Paris 2002.
- SÁRY 2001 SÁRY Pál: A lex Cornelia de sicariis et veneficis, *PUM* 19 (2001), 301-325.
- SÁRY 2008b SÁRY Pál: Imperium, potestas és a pomerium a köztársaság kori Rómában, *Klió* 4 (2008), 86-88.
- SÁRY 2013 SÁRY Pál: The Roman Senate as a Criminal Court under the Principate, In: *Dny práva 2013 = Days of Law 2013: VII. International Conference „Days of Law”, Ladislav VOJÁČEK, Pavel SALÁK, Jiří VALDHANS (eds.)*, Brno 2014, 242-252.
- SCHEID 2007 SCHEID, John: *La religion des Romains*, Paris 2007.
- SCHILLER 1953 SCHILLER, Arthur A.: The Jurist and the Praefects of Rome, *BIDR* 57-58 (1953), 60-97.
- SCHMIDT 2013 SCHMIDT, Joël: *Hadrien*, Paris 2013.

- SERRAO 1954 SERRAO, Feliciano: *La jurisdictio del pretore peregrino*, Milano 1954.
- SHERWIN-WHITE 1956 SHERWIN-WHITE, Adrian N.: Violence in roman politics, *JRS* 46 (1956), 1-9.
- SHERWIN-WHITE 1972a SHERWIN-WHITE Adrian N.: The Date of the *lex repetundarum* and its Consequences, *JRS* 62, (1972), 83-99.
- SHERWIN-WHITE 1972b SHERWIN-WHITE, Adrian N.: The Roman Citizenship. A survey its developement into a world franchise, *ANRW I. 2*, Berlin 1972, 23-58.
- SCHILLING 1954 SCHILLING, Robert: *La Religion romaine de Vénus*, Paris 1954.
- SCHILLINGER-HÄFELE 1967 SCHILLINGER-HÄFELE, Ute: Das Edikt des Claudius CIL V 5050, *Hermes* 95 (1967), 353-365.
- SIBER 1936 SIBER, Heinrich: *Die plebejischen Magistraturen bis zur lex Hortensia*, Leipzig 1936.
- SIMSHÄUSER 1980 SIMSHÄUSER, Wilhelm: Untersuchungen zur Entstehung der Provinzialverfassung Italiens, *ANRW II. 13*, Berlin – New York 1980, 401-452.
- SIRKS 1994 SIRKS, A. J. Boudewijn: Ad senatus consultum Claudianum, *ZSS* 111 (1994), 436-437.
- SMITH 1906 SMITH, Francis: *Die römische Timokratie*, Berlin 1906.
- SOLIDORO MARUOTTI 1965 SOLIDORO MARUOTTI, Laura: Aspetti della 'giurisdizione civile' del «praefectus urbi» nel'età severiana, *Labeo* 11 (1965), 174-233.
- SPIELVOGEL 1997 SPIELVOGEL, Jörg: P. Clodius Pulcher. Eine politische Ausnahmeerscheinung der späten Republik?, *Hermes* 125 (1997), 56-74.
- STOCKTON 1979 STOCKTON, David: *The Gracchi*, Oxford 1979.
- STRATI 2000 STRATI, Bruno: Il Prefetto nell'esperienza giuridica romana, in: *Scuola Superiore dell'Amministrazione dell'Interno – Instrumenta numero 10*, Roma 2000.
- SUOLAHTI 1972 SUOLAHTI, Jaakko: Princeps Senatus, *Arctos* 1972, 207-218.
- SYME 1980 SYME, Ronald: No Son for Caesar, *Historia* 29 (1980), 431-437.
- SZABÓ 1999 SZABÓ Béla: *Előadások a római állam- és jogtörténet köréből*, Miskolc 1999.
- SZABÓ - BORHY 2015 SZABÓ Miklós – BORHY László: *Magyarország története az ókorban: Kelták és rómaiak*, Budapest 2015.
- SZLÁVIK 2006 SZLÁVIK Gábor: *Traianus útja a hatalomba. Egy antik rendszerváltás története*, Budapest 2006.
- TARPIN 2008 TARPIN, Michel: L'Italie, la Sicile et la Sardaigne, in: *Rome et l'intégration de l'Empire 44 av. J.-C.-260 apr. J.-C., Tome 2. Approches régionales du Haut-Empire romain, (sous la direction de Claude, LEPELLEY)*, Paris 2008, 1-47.
- TEXIER 1857 TEXIER, Charles: Mémoire sur les ports situés à l'embouchure du Tibre: le port d'Ostie, le port de Claude, le port de Trajan, *Belles-Lettres* 1 (1857), 98-104.
- TOUTAIN 1896 TOUTAIN, Jules: Études sur l'organisation municipale du Haut-Empire, *MAH* 16 (1896), 315-329.
- VENDRAND-VOYER 1983 VENDRAND-VOYER, Jacqueline: *Normes civiques et métier militaire à Rome sous le Principat*, Clermond – Ferrand 1983.

- VIGNEAUX 1896 VIGNEAUX, Paul Emile: *Essai sur l'histoire praefectura urbis à Rome*, Paris 1896.
- VILLERS 1959 VILLERS, Robert: Le dernier siècle de la République romaine: Réflexion sur la dualité des pouvoirs, in: *Mélanges Henry Lévy-Bruhl*, Paris 1959, 307-316.
- VIRLOUVET 1985 VIRLOUVET, Catherine: *Famines et émeutes à Rome des origines de la République à la mort de Néron*, Rome 1985.
- VIRLOUVET 1994 VIRLOUVET, Catherine: Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut-Empire, in: *Actes du colloque international de Naples (1991)*, Rome-Naples, 1994.
- VITTINGHOFF 1954 VITTINGHOFF, Friedrich: Zur Rede des Kaisers Claudius über die Aufnahme von »Galliern« in den römischen Senat (CIL XIII 1668 =Dessau 212 und Tacitus, annales 11,24), *Hermes* 82/1 (1954), 348-371.
- VITUCCI 1956 VITUCCI, Giovanni: *Ricerche sulla prefectura urbi in età imperiale*, Roma 1956.
- VOCI 1953 VOCI, Pasquale: Per la definizione del'imperium, in: *Studi E. Albertario II*, Milano 1953, 65-102.
- VOGEL 1950 VOGEL, Karl-Heinz: Imperium und Fasces, *ZSS* 67 (1950), 62-111.
- WALTER 1938 WALTER, Gérard: *Brutus et la fin de la république*, Paris 1938.
- WERNER 1984 WERNER, Robert: Caesar und der römische Staat, *Sodalitas I*, Napoli 1984, 233-263.
- WILKES 2008 WILKES, John: Les provinces danubiennes, in: *Rome et l'intégration de l'Empire 44 av. J.-C.-260 apr. J.-C., Tome 2. Approches régionales du Haut-Empire romain*, (sous la direction de Claude, LEPELLEY), Paris 2008, 231-297.
- WILLIAMS 2006 WILLIAMS, Stephen: *Dioclétien. Le renouveau de Rome*, Dijon 2006.
- ZEHNACKER 1960 ZEHNACKER, Hubert: Les «commentariis praefectorum praetorio»: origine et évolution d'une fonction de l'administration impériale, *MAH* 72 (1960), 221-236.
- ZLINSZKY 1991 ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*, Budapest 1991.
- ZLINSZKY 1994 ZLINSZKY János: *Ius publicum*, Budapest 1994.

